

Ajalooline Ajakiri

Nr. 2

NELJAS AASTAKÄIK

1925

TOIMETUS:

D. Treiberg

Peatoimetaja

D. Bauman

A. R. Cederberg

H. Kruus

H. Sepp

R. Kleis H. Moora

H. Ottenson

S i s u :

Albert Suerbeeri aegsed üritused Rooma-katoliku usku Venes
levitada. *A. H. Wirkkunen* †.

Kodumaa muistsed pelgupaigad. *E. Laid*.

Uus tähtis uurimus Hansa ajaloo alalt. *H. Sepp*.

Dokument Põhja sõja ajaloost. *H. Sepp*.

Akademiiline Ajaloo-Selts 1924./1925. tegevusaastal. *Helmi
Ottenson*.

Varia.

Albert Suerbeeri aegsed üritused Rooma-katoliku usku Venes levitada.

Turu ülikooli rektor, tuntud Soome ajalooürija A. H. Wirkkunen lubas oma etuajal mitmel korral meie „Ajaloolist Ajakirja“ oma kaastööga toetada, kuid kahjuks takistas äkiline surm nende austavate lubaduste teostamist. Nüüd on dots. A. Korhonen meile kadunu järgijäänud käsikirjest lahkesti käesoleva artikli avaldamiseks saatnud, millega prof. Wirkkuse soov osaliseltki täide läheb.

*

Küsimus Rooma-katoliku usu levitamisest Novgorodi võimu alla langenud Soome hõimrahvaste maa-aladel ja mujal Lääne-Venes oli XIII aastasaja keskpaigas õieti elavaks muutunud ja mõjutas vaenulikke kokkupõrkeid Liivimaa valdajate ja Lääne-Vene vürstkondade vahel. Paavst oli vähe ennemini Preisi peapiiskopiks nimetatud Albert Suerbeerile ülesandeks teinud paavsti legaadina hoolitseda Rooma-katoliku kiriku edenemise eest. A. 1246 volitas paavst teda piiskoppe Venesse ametisse panema ja ergutas samal ajal Vene vürste liituma õige läänekirikuga. Järgmisel aastal sai piiskop Albert käsu isiklikult Venemaale reisida neid asju õiendama. Ta võttiski ette teekonna Galiitsia vürsti juurde. Erilise harrastusega püüdis paavst katoliku usule võita Novgorodi vürsti Aleksander Nevskit. A. 1248 saatis ta sel otstarbel temale kirja viima kaks kardinaali ja õhutas teda Pihkva ehitama Rooma-katoliku toomkiriku¹⁾. Need toimingud on vist küll venelasi mõjutanud Eestimaale vaenulikke sõjalisi üritusi ette võtma. Langes ju ristiusu levitamine mingisugusele maa-alale neil ajal kokku selle maa asetamisega poliitilisest rippuvusse. Nimelt mainitakse tõepoolest kavatsust Novgorodi võimu alla kuuluvad, Narva jõest ida-

1) B o n n e l l, Chronogr., lhk. 62—65 eri allikaist kogutud teated.

pool asuvad Soome hõimude asumisalad liita Virumaaga, millisesse maakonda selleks a. 1247 määratigi eri piiskopp¹⁾. Nii takistasid poliitilised huvid rahulikke läbirääkimisi usu asjus ja peagi asusid kahe usulise orientatsiooni edustajad mõlemal pool piiri küsimust sõjalise jõu abil otsustama.

1253. aasta suvel võtsid Liivimaa sakslased sõjakäigu Pihkva vastu ette ja põletasid eeslinna maha, kuid lahkusid siit varsti, niipea kui Novgorodi väed Pihkvale abiks tulid. Kättemaksuks rüüstasid novgorodlased ühes karjalastega Narva jõest läänepool asuvaid Eestimaa osi ja võitsid hiljemini, kui nad pihkvalasilt abi olid saanud, ühe Saksa väeosa. Võidetud olid nüüd sunnitud rahu paluma ja heaks kiitma venelaste poolt määratud tingimused²⁾.

Hoolimata sellel retkel osakslangenud õnnetusest, jätkasid sakslased veel ägedamini kui senni oma püüdeid liita Soome sugu rahvaste maa-alad läänepool Novgorodi Rooma-katoliku kiriku külge. Neis üritusis esinesid juhtivate isikutena kaks Riia ja Tallinna piiskopkonna alla kuuluvat vasalli — Otto von Lüneburg ja Didrich von Kiwel. Neil oli oma eraalgatusel korda läinud tõmmata Narva jõest idapool asuvaid „paganaid tunduval määral“ Rooma-katoliku õpetuse poole, millisest kordaminekust nad ka paavstile teatasid. Paavst Aleksander IV käskis sel puhul 19. märtsil 1255 antud kirjas piiskopp Alberti võtta mainitud paganad kiriku kaitse alla ja seada neile mõne kohase mehe piiskopiks, kui on juba jõutud asutada piiskopikoht ja kui vast ristitud oma nõusoleku annud kindlustada enda edaspidisele vaimulikule ülemkarjusele küllalised sissetulekud³⁾.

Selsamal ajal saavutas piiskopp Albert endisest hoopis suurema tegutsemisala Läänemere idarannikul. Nähtavasti juba 1253. a. lõpul oli ta asunud Riiga. Kinnitades kõik Riia piiskopkonna ja selle piiskopi sennised õigused, määras paavst Aleksander IV 31. märtsil 1255. a. piiskopp Alberti ja tema järglaste alla kuuluvaks Saaremaa, Tartu, Kuramaa, Virumaa, Kulmi, Ermelandi, Pomessania, Samlandi, Vene ja Varssavi piiskopkonnad⁴⁾. Nähtavasti seisab see Riia piiskopi

1) Bonnell, op. cit., lhk. 63.

2) Новг. I Л. 6761 (lhk. 274—275), Новг. IV Л. 6761 (Полн. собр. Р. Л., IV : 38); Akiander, Suomi, 1848, lhk. 64; Bonnell, op. cit., lhk. 68; Карамзинъ, Исторія, IV, lhk. 72, примѣч. 91; v. Bunge, Das Herzogtum Estland, lhk. 40.

3) Livl. U. B., I: 281.

4) Livl. U. B., I: 282: „Episcopatus quoque inferius annotatos, Rigensi vero ecclesiae prout dicitur metropolitico iure subiectos, tibi tuisque successoribus... apostolica auctoritate confirmamus, videlicet episcopatum Oziliensem, Tarbatensem, Curoniensem, Vironiensem, Culminensem, Varmiensem, Pomezaniensem, Sambiensem, Ruteniensem et Vpsoviensem“.

vaimuliku võimu laienemine ühenduses katoliku usu levitamisega Vene vürstiriikide alale. Mis käesolevas dokumendis tähendavad sõnad „Vene piiskopkond“ (episcopatus Ruteniensis), selgub paavsti poolt Riia piiskopile 3. augustil 1255. a. antud volitusest õnnistada ametisse piiskopp Vadja, Ingeri ja Karjala ristiusku pöördunud paganate jaoks, kelle kohta Albert oli paavstile teatanud, et nad endile olevat piiskoppi palunud¹⁾.

Kiriku juhtivate meeste sihiks näib käeoleval korral olevat olnud eraldada Vadja, Ingeri ja Karjala alad Novgorodi võimu alt ja moodustada neist eriline Rooma-katoliku piiskopkond. Ja säilinud teated lubavad oletada, et nüüd, samuti kui piiskopp Tooma ajal, kavatseti ette võtta vaenuline aktsioon Novgorodi vastu nii Soome lahe põhjakuiki ka lõuna poolel. Ristiusu levitamise otstarbel oli vaja vallutataval alal luua mõni hästi kindlustatud koht edaspidiste sõjaliste toimingute keskuseks. Selleks koguti jõude nii Soomest kui ka Läänemere maakonnist.

Nii oli ettevalmistusel kaugeleulatuv üritus, mis nõudis terve Liivimaa jõud. Et see võiks õnnestuda, oli vaja lõpetada kõik kodused riid ja lepitada vastolud. Sakslaste kahjuks ei puudunud viimased ka nüüdki. Saarlased, kes a. 1241 ettevõetud mässukatse järgi olid alistunud võrdlemisi kergeil tingimusil ja isegi teinud lepingu ordumeistriga, asusid nüüd jälle sõjajalale. Kõneldakse, et nad aastal 1255 ristiusust uuesti olevat end lahti õelnud. 27. augustil 1255. a. tegi ordumeister Anno nendega uue lepingu, milles nähtavasti hädaohhtliku silmapilgu tõttu mässajaile lubati kaunis kerged tingimused²⁾.

Kui mässavad alamad olid rahustatud, asuti järgmisel aastal teostama vallutamiskavatsust Vene suunas. Ürituse juhatajana esines juba mainitud Didrich von Kiwel, kelle maad näivad olevat olnud kusagil läheduses Narva jõest läänepoole. Sellest üritusest võtsid Vene allikate järgi osa peale sakslaste ja Eestimaa Daani ala vägede ka rootslased, hämalased ja soomlased. Silmapilk oli hästi valitud, sest Aleksander Nevski oli sel ajal Vladimiris ja novgorodlased selle tõttu ilma kaitsjata. Liivimaa ja Soome ühinenud väeosad hakkasid ehitama kindlust Narva jõe äärde, kuid see üritus jäi nähtavasti pooleli, kui Aleksander novgorodlaste palvel tagasi jõudis linna kaitsetoiminguid

1) Livl. U. B., III: 283 b (rida 55): „Ex parte tua fuit nobis humilliter supplicatum, ut, cum pagani Vathlandiae, Ingriae, et Careliae..., idolorum cultu relicto, baptismi velint suscipere sacramentum, praeficiendi eis, postquam baptizati fuerint, aliquem virum... in episcopum et pastorem...; maxime cum iidem pagani id a te, sicut asseris, instanter exposcant, licentiam tibi concedere curaremus. De tua igitur circumspectione... licentiam tibi... postulatum concedimus...“

2) Livl. U. B., I: 285; III, Nachtr., lhk. 22; cf. ka Hermann von Wartberge (Script. rer. Pruss., II: 39).

juhutama. Õeldakse, et siis Soomest saabunud aitajad tagasi läinud „mere taha“, milline asjaolu vist küll omakord mõju avaldas selleks, et Liivimaa ja Eestimaa väeosad hajusid. Oma poolt võttis Aleksander järgmisel aastal kättemaksuretke ette ja viis Novgorodi sõjajõud Koporjesse, kuid tabamata seal vaenlasi läks ühe osaga oma väest hämalaste (jäämlaste) maale, tappes ja vangistades selle elanikke. Need hämalased on arvatud olevat asunud kusagil Laadoga läheduses¹⁾.

Narva kindluse ehitamine ei teostunud nähtavasti sel korral või hävines see juba alguses, sest kui venelased üle kümne aasta hiljemini võtsid ette retke üle Narva jõe Eestimaale, ei mainita seda kindlust enam. Nii jäi Soome ja Läänemere maakondade valdajate ühine ettevõtte teostamata. Kuid piiskopp Albert ei loobunud siiski oma kavatsusest, vaid katsus asja edasi ajada Saksamaa linnade abil. Sel otstarbel kaitses ta 1256. a. juunikuus Lüübeki kaupa Liivi- ja Eestimaa rannikul ja samuti tunhustas ta, et need maad eestkätt kaupmeeste abil on ristiusk pöördud. Samasugust tunnustust võime kuulda ka teiste Liivimaa vaimulikkude võimumeeste poolt. Niisuguste otsuste eesmärgiks oli silmnähtavalt saada Saksa linnadelt abi ristiusu levitamiseks, kuid samal ajal kõrvale tõrjuda ka ordorüütlid, kelle püüded sattusid ikka ägedamasse vastollu Läänemeremaade teiste valdajate huvidega²⁾.

Küsimus Rooma-katoliku usu levitamisest Läänemeremaist idapool asuvate Soome sugu rahvaste aladel ei lõppenud veel sellega. See elustub ka hiljemini, kuid ka siis ei saavutata loodetud tulemusi.

A. H. Wirkkunen †.

1) Новг. I Л. 6764 (Ihk. 277): „Придоша Свѣи і Емь и Сумь і Дидмань съ своею волостью і множество і начаша чинити городъ на Наровѣ; тогда же на баше князя въ Новѣгородѣ, и послаша Новгородци въ Низѣ къ князю по полкы, а сами по своѣи волости послаша. Они же оканьнии услышавше, побѣгоша за море. Въ то же лѣто, на зиму, приѣха князь Олександръ... I дошед Копорьи, I поиде Александръ на Ъмь... I приде на землю Ъмскую, обыхъ избиша, а другихъ изымаша“. Cf. Новг. IV Л., Соф. I Л., Воск. Л. 6764 (Полное собр. Р. Л., IV: 38, V: 188—9, VII: 161); Akiander, Suomi, 1848, Ihk. 64—68. — Vene kroonikas mainitud *Didman* tähendab küll *Didrichi*. Ühes Liivi dokumendis aastast 1287 leiame „*Tidemandus de Kiveloe*“, *Livl. U. B.*, I: 513, ka leiame teistegi autorite juures nimesid *Tidemannus* ja *Theodoricus de Toyvele* (*Bonnell*, *Chronogr.*, *Commentar*, Ihk. 86), *Sum* siinkohal kui ka Vene kroonikas üldse tähendab küll *Turu* ümbruskonnas asuvaid soomlasi, päris-soomlasi (*G. Rein*, *De gente Sumorum*). Katoliku usu Venesse levitamise ja Narva asutamise suhtes võrdle: *P. v. Goetze*, „*Albert Suerbeer*“, Ihk. 70—76, 147—157 j. m., *K. H. Busse*, „*Ueber die in einer Iivländischen Urkunde vorkommenden Episcopus Kopoliensis*“, *Mitteilungen*, V: 427—38, ja „*Die Burg Odenpäh*“, *Mitteilungen*, VI: 323 sq.

2) *v. Goetze*, op. cit., Ihk. 77, ja eelmises märkuses nimetatud teosed.

Kodumaa muistsed pelgupaigad.

Tarvitamise ajast.

Pelguskäimine kui algelisem enesekaitse abinõu ulatub sarnasena kahtlemata tagasi juba eelajaloo vanemaisse ajajärgesse. Pelgupaiga tarvidusest ja mõistest kasvasid aegade kestes välja muinaslinnad, — kantsid; kuid ka pelgupaigad kitsamas mõttes, nii nagu me neid alguses määritlesime, jäid muinaslinnade, hiljem kindlustuste kõrval püsima läbi kogu muinasaja ja suure osa ajaloolisest ajast.

Pelgupaikade tarvitamise kohta meil muinasajal on kindlamaid teateid alles iseseisvuse aja lõpult. Nimelt kirjeldades selle aja sõjakäike mainivad vanad kroonikad tihti peidu-pelgupaiku nii metsis, sois ja suuremais koopais, kuhu üksikute külade elanikud olid põgenenud läheneva vaenlase eest. Kõige enam ja kõige üksikasjalisemaid sarnasist teatest leiame Läti Hendriku kroonikas. Siin nimetatakse pelgupaiku kogu kroonikas umbes 17 erijuhusel, nii meie kui liivlaste ja lätlaste juures. Neist väljavõttest selgub, et kroonikas kirjeldatud ajajärgul pelguskäimine oli alatasa korduvate sõdade tõttu väga tavaline. Sagedate rüüstamiste läbi ärahirnutatud maaosade elanikud ei julenud tihti pikemat aega oma pelgupaigust lahkuda.

Nii loeme kroonikast¹⁾: Leedulased olid teisist ümberkaudu rahvaist üle „— — — nõnda et vaevalt mõned oma külakesis elada julgesid, iseäranis lätlased. Need jätsid oma majad tühjaks ja otsisid ikka metsade pimedaid pelgupaiku“. Või jälle kirjeldades olusid peale Tartu kantsi langemist 1225. a. nimetab kroonika²⁾: „— — — samuti tulid ka liivlased ja lätlased välja pelgupaigust metsis, kus nad juba mitmeid aastaid end sõja ajal olid peitnud — — —“. Sakslaste ja lätlaste ühisest sõjakäigust Tartumaale 1215. a. jutustatakse³⁾: „Ja nemad tungisid Unganniasse, riisusid ja põletasid nende külad, aga kõik mehed, keda nad kätte võisid saada, on nad kättemaksuks Thalibaldi eest elavalt põletanud. Nad süütasid põlema kõik nende kantsid, et ühelgi ei oleks nende eest pääsmise kohta. Ja nad otsisid neid pimedais metsade varjupaigus, ja ei olnud võimalik nende eest end ära peita, ja neid, keda nad metsast välja tõid, tapsid nad. Nad viisid nende naise ja lapsi vangidena enesega kaasa, ja ära võttes nende hobuseid ja kariloomi, said suure saagi ja läksid tagasi omale

1) Läti H. kroon. XIII: 4.

2) Läti H. kroon. XXIX: 1.

3) Läti H. kroon. XIX: 3.

maale.“ Veel loeme sõjakäigust eestlaste vastu 1211. a.¹⁾: „Ja järgmisel päeval saatsid nad liivlased ja lätlased pimedate metsade pelgupaikadesse, kus eestlased end salaja varjul hoidsid ja leidsid väga palju mehi ning naisi, ja vedasid neid metsist välja kõige nende varandusega ja tappes mehed, viisid teised oma kogupaikade juurde“.

Ettetoodud lühidais kroonika väljavõtteis astub selgelt esile tolleaja sõja iseloom, kus pelgupaigad kui ainukene, ehk küll tihti puudulik kaitse, peale muinaslinnade suurt osa etendasid. Siiski võiks vaevalt igal kroonikas nimetatud juhtumisel kõnet olla just kindla alaga piiratud pelgupaigust, pelgukoopaist, soo ja rabasaarist jne., vaid pelgupaigana oli tihti tarvitusel ka lihtsalt mets või soo selle laiemas ulatuses, nagu üldiselt hiljem ajalooliselgi ajal.

Pelguskäimine ei piirdu nagu teada mitte ainult muinasajaga, vaid vastavalt jatkuvaile sõdude ja pikemaile või lühemaile rahutuile ajajärgele on tarvitusel läbi suure osa ajaloolisestki ajast. Tõsi küll, esineb nüüd ka juba üksikuid vaheaegu, kus ei harilikku talupoja isik ega tema varandus olnud nii ähvardatud kui muinasajal ja võiks seepärast oletada pelgupaikade suuremat juhuslikkust. Teiselt poolt teame siiski, et ka suuremate ajalooliste sõdade, nagu Vene-Liivi sõja, Põhja sõja jne., iseloom oli äärmiselt vägivaldne ja selle aja sagedased riisumised ei jätnud puutumata koguni kaugemate metsakülade elanikke. Kohati seisid külad pea tühjad, talupojad olid põgenenud metsisse, rabasaarile, võttes kaasa loomad ja väärtuslikuma vara. Kuid vaenlaste salgad otsisid sageli ka pelgupaigad üles ja see põhjustas omakorda otsima veel kõrvalisemaid ja julgemaid peidukohti. Näitlikult iseloomustab talupoja seisukorda Vene-Liivi sõja ajal välja võtte Balthasar Russowi Liivimaa kroonikast 1579. a. all²⁾: „Siis on needsamad tatarlased üles löönud oma laagri Uuemõisa juures, 6 penikoormat Tallinnast ja sama paiga, samuti aga kogu Harjumaad hirmsasti rüüstanud, tappes ja röövides, vanad surnuks löönud, noored kaasa viinud. Siis on nad oma hobustelt maha tulnud ja põõsad ja rabad läbi otsinud, ja ajanud inimesi, samuti nagu loomi aetakse, üksühele kisades ja hoidsid end täiesti igalpool tagasi põletamast, et mitte näha ei oleks, kust nad tulevad, või minna tahavad ja kuhu nende eest võiks peitu minna. — — — Mitte kaua peale selle kui see tatarlaste salk Harjust ja Läänest ära Riia štifti oli läinud ja vaesed talupojad, kes olid end peitnud tihnikuis, põõsais ja rabades ja nüüd jälle olid tulnud koju, seal tuleb teine salk venelasi ja tatar-

1) Läti H. kroon. XV : 7.

2) Russow, B. *Scriptores rerum Livonicarum*, II, ltk. 239.

lasi sama teed Rakverest jälle peale . . .“ Mitte palju parem ei olnud seisukord ligi kaks aastasada hiljem pikal Põhja sõja ajal. Suur osa kodumaast oli sõja tallermaaks ja kõigis, ka kõrvalisis kohis, kuhu see otsekohe ei puutunud, liikusid saagihimulised „sissid“ või „pardiajajad“, alatasa elanikke hirmul ja ootel hoides. Igalühel pidi teadupärast olema peidukoht, kuhu ta sisside lähenemisest kuuldes võis põgeneda. Mitmed külad tarvitasid nähtavasti vahel ka ühist pelgupaika.

Rahvas mäletab veel tänapäev tihti pelguskäimist Põhja sõja ajal ja nagu juba eelpool kuulsime, lisatakse mitmel pool teatele pelgukohist juurde, et need nimelt Põhja sõja aegsed olla.

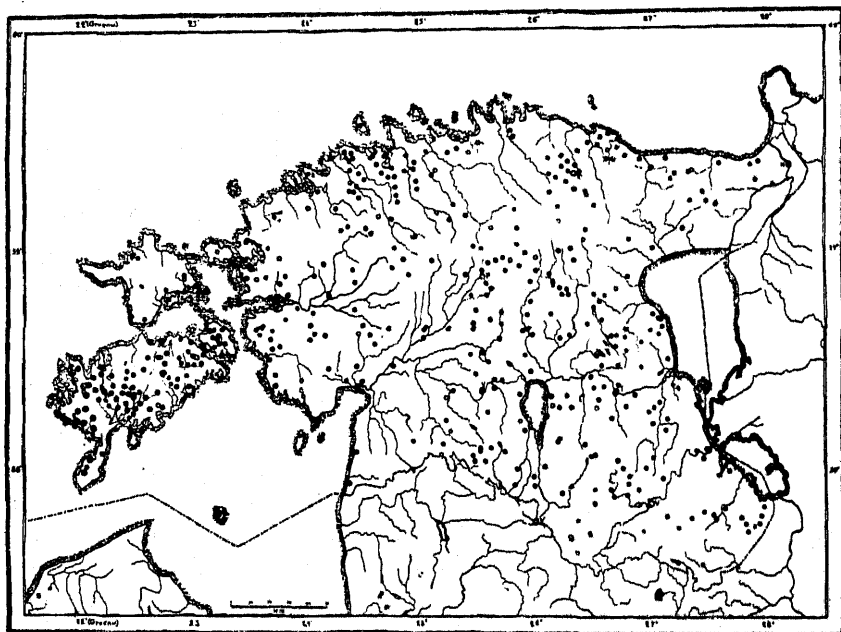
Pelgupaikade algupära käsitlemisel tuleks veel nimetada üht asjaolu ¹⁾. Nimelt on vahel ajaloolise aja kestvusel metsisse pelgu mindud ka taudide ning katku eest, samuti kuuleme sageli metsis redus elavaist talupojast ja sõdureist. Iseäranis viimaste suhtes eraldab küll rahva mälestus tihti nende omaaegseid eluasemeid pelgupaigust, nimetades neid toasemeiks, ahjuvaremeiks jne. Siiski on põhjust oletada, et üksikute pelgupaikade algupära võib põhjeneda sarnastele metsa erakasulatele. Samuti ei ole põhjust arvata, et kõiki praegu teadaolevaid pelgupaiku omal ajal tarvitand on alati suurem arv talusid, terved külad, vaid nad võisid tihti olla ka ainult üksikute talude päralt.

Pelgupaigad on siis olnud üldiselt tarvitusel nii muinas- kui ajaloolisel ajal ja praegu teadaolevate pelgupaikade iga ei ole seepärast kitsamalt määratud kummagagi neist. Siiski oleks huvitav ligemalt püüda vastata küsimusele suurema osa meie pelgupaikade vanusest, st. tarvituselevõtmise ajast. Pelgupaiku, nende olu ja vanust ei ole meil senni kirjanduses üksikasjalisemalt käsitletud, peale eelpool tsiteeritud prof. E iseni kirjutuse, mis annab osalise ülevaate pelgukoopaist. — Vist on siiski ühenduses rahvatraditsiooniga enam-vähem üldiseks olnud arvamine, et nad kuuluksid hilisemate ajalooliste sõdade mälestuste hulka.

Teaduslikult määraks eraldi iga pelgupaiga vanuse sellelt saadud leitud. Kuid kogu materjali lehitsemisel selgub, et senni pelgupaigult midagi ei ole leitud, mis nende tarvitamisaja ka kõige suuremais joonis kindlamalt määraks. Üldse pole leitud pea midagi — ühest koobastikust süsi ja pehkinud herneteri, kahelt pelgukohalt luid, mis kõik võivad ka leidena täiesti juhuslikud olla, veel mäletame eelnevast väheseid leide Emaste khk. „Saunaselja mäelt“ ja Simuna khk. „Luusaarelt“. Ka ei ole senni pelgupaigul, kuna neid vähetähtsaiks mui-

1) Sellele ja mitmele muule küsimusele juhtis lahkesti allakirjutanu tähelepanu hra cand. H. Sepp.

nasjäänusiks tuleb pidada, üldse kaevatud. Materjalist loeme ainult ühest juhuslikust kraavitõmbamisest läbi pelgukooha, mille juures midagi erilist ei ole tähele pandud. Vaevalt siiski, et ka tulevikus pelgupaigad rikkalikumalt leide esitavad, kuna suuremal osal neist ainult võrdlemisi õhukest kultuurikihti võib oletada. Ka määraks, nagu juba tähendatud, leiud igal juhtumisel kõigepealt ainult kõnesoleva pelgupaiga vanuse. Üldiste järelduste tegemine nõuaks õige arvukaid leide, seda enam, et pelgupaikade tarvitamine meil on sündinud nagu mäletame

Prof. A. M. Tallgreni järele.

5. joon. Noorema rauaaja leidude levimine kodumaal.

väga mitmesugusil ajal. Siiski on teiselt poolt leidude ja muude asjalikkude tõenduste puudumisel meie praegune seisukoht pelgupaikade vanuse suhtes teataval määral teoreetiline ja võib tulevikus ühes pelgupaikade üksikasjalisema käsitlemisega mitmeski muutuda.

Kindlamini kui kõikide pelgupaikade võime vast määrata kaevatud suuremate pelgukoobastikkude nagu Tartu Aruküla, omaaegiste Taevaskoja koobastikkude jt. vanust. Nimelt võime neid kaunis suure tõenäolisusega asetada muinasaega. Juba nende ehitamine eeldab tööjõudu ja ühistööd, mis võib olla tarvitada ainult ühiskondlikult kokku kuulaval vabal rahval ja on vaevalt mõeldav hilisemal, ajaloolisel ajal, kus rahva enese algatusvõime suurelt oli takistatud. Veel leiame

peale juba tsiteeritud Läti Hindreku kirjelduse¹⁾ kaunis üksikasjalise teate vanemast pelgukoobastikust meil ühe Novgorodi krooniku juures. Kirjeldades Vene vürstide ühist sõjakäiku Põhja-Eestisse 1268. a., jutustab ta muuseas nähtavasti Rakvere ümbruse kohta²⁾: „— — — seal juhtusid nemad (venelased) ligipääsmata koopale, sellesse oli aga palju tšuudisid pugunud ja neid oli raske sealt kätte saada ehk küll kolm päeva seisti; siis laskis sõjaasjade meister (мастеръ порочный) kavalusega nende peale vett ja tšuudid jooksid ise välja ja said tapetud, aga kõik vara anti Novgorodi vürsti Dmitrile. Ja siit mindi Rakovori alla“ — — —.³⁾

Et koopad ja koobastikud muinasajal pelgupaiguna üldiselt tarvitusel olid, tõendab ka rahvatraditsioon. Seks toome siin tervena Dr. Kreutzwaldi poolt Aruküla koobaste omaaegse otstarbe põhjenduseks esitatud rahvajutu⁴⁾.

„Muistsel ajal — jutustavad eestlased — said paljus kohis maa-alused pelgupaigad ehitatud, kus lapsed, vanakesed ja kaitsetud naised asusid, kuna võitlusvõimelised mehed vaenlase vastu sõjas olid. Sarnaseid peiduurkaid kaevati kõige parema meelega liivamägedesse, jõgede ja järvede lähedusse, millega nad varjatult ühendatud olid. Vahel asusid nad ka mere lähedal, kohtadel kus leidusid joogivee allikad. Jõgede naabrusel oli kahesugune otstarve. Nad ei varustanud urgaste elanikke mitte ainult tarvilise veega, vaid täitsid peasjalikult ka koobaste ehitamisel olulisi ülesandeid; sest maa-alustest käikudest-urgastest väljakaevatud liiv kanti kottides jõe või järve äärde, kus see kas laiali puistati, või tükk maad kaugemale parvetati ja siis alles lainte kanda jäeti. See ettevaatus oli tarviline, ei iga jälge kustutada, mis vaenlasele põgenejate asukohta oleks võinud teatavaks teha. Kaevamised ise viidi kõige suuremal rahuajal läbi ja kõik töövõimelised, isegi lapsed ja vanakesed, pidid jõu järele kaasa aitama. Nii olla vahel kogu maakohad ühiselt sarnaste koobastikkude kallal töötanud, ka seati igas sihis vahid välja, et vaenulised luurajad töötajaid ei üllataks. Peale nimetatud salajase tee vee äärde, said kõik sissekäigud väljast poolt suure hoolega varjatud, koguni ligidalolevad elumajad maha põletatud, et mingi asi vaenulise võõra tähele-

1) Läti H. kroon. XXIII:10.

2) Полное собрание русскихъ лѣтописей, III, lhk. 59. Peterburi 1841.

3) Busse oma eelpool tsiteeritud kirjutuses, muuseas üksikasjaliselt jälgides eri Vene väeosade seekordist võimalikku teed Liivimaal, oletab kõnesolevaks koobastikuks just Võnnu Taevaskoda, mis siiski, ka vohiku seisukohalt, kaheldav paistab.

4) Kreutzwald, op. cit., lhk. 699/700.

panu siin kaua kõita ei võinud. Keegi ei tohtinud maa-aluses elamus tuld teha; selle seaduse vastu eksijaid karistati surmaga“.

„Hiljem — jätkab muistne jutt — ei pakkunud maa-alused elamud enam mingit kaitset, kuna vaenlane, sarnaste peidupaikade olemasolu teades, vedas koeri enesega, kes põgenejaid kõige varjulisemais koopais üles otsisid“. Nagu näeme, ütleb meile see, mitu inimesepõlve tagasi ülestähendatud muistne jutt, õigemini vist mitme jutu kokkuvõtte, ka ilma ligema selgitusega väga palju olulist muistsete pelgukoobastikkude asukohast ja ehitusest. Muuseas võiks teatava kõrvalekaldumisena tähendada, et jutuses huvitavalt ja tõenäoliselt on seletatud koobastiku ehitamisel välja kaevatud liiva kõrvaletoimetamist, mis muidu oma hulga juures kahtlemata soovimata tähelepanu oleks äratanud. Veel Kreutzwaldi ajal olevat vahel nimetatud jõepõhjas leiduvat liiva, kus see loomulikuna ei esine: „enne muistne urka liiw, mis wessi seie on tonud“¹⁾.

Nii asetab ka ettetoodud rahvajutt pelgukoobaste ehitamise tagasi meie esivanemate vabaduspäivile, kus need ühissettevõtteina kahtlemata suurt osa etendasid tolleaja ühiskondlikus elus.

Meie pelgukoopaile leiame muuseas ehituselt vastandeid ka mujalt, nimelt üksikuis Lõuna-Prantsusmaa koobastikes, iseäranis aga Kesk-Euroopa lösskoobastikes²⁾. Belgias, Saksamaal, Ungaris ja teisis naabermais tuntakse üldiselt pehmesse lösskihti kaevatud, suurelt osalt varjatud madalate sissekäikudega, maa-aluseid käike ja koobastikke, mis Aruküla koopaid elavalt meelde tulevad (6. joon.). Osalt on nad küll palju korrapärasema ehitusega, üksikuis leidub koguni pikki seinu käivaid kaevatud terrasse — istepinke, või varjatud niíše, peidupaiku³⁾). Mõnede ehitusel paistab strateegiline külg kaasa rääkinud olevat. Huvitav on et kõnesolevaist koobastikest ei tunta, samuti nagu meie omist pea sugugi leide, nii et nende otstarvet, iseäranis aga vanust suurelt lahtiseks peetakse. Osaliselt on siiski esitatud arvamine, et neis tuleks omaaegseid pelgupaiku näha. Niipalju kui nende erilisest ehitusest välja minnes ja analoogia põhjal meie muinasaegiste pelgukoobastikkudega võhikuna otsustada julgeb, tuleb viimast seletust kõige tõenäolisemaks pidada. Muuseas on huvitavaks lisanduseks nii kõnesolnud kui meie pelgukoopaile, et Forreri järele⁴⁾ Aafrika neegreil veel tänapäev elamute lähedal umbes sarnased maa-alused ehitused pelgupaiguna tarvitusel olla.

1) Kreutzwald, op. cit., lhk. 700, märged *.

2) Forrer, R. Urgeschichte des Europäers, lhk. 238/241. Stuttgart 1908.

3) Vördle Forrer, R., op. cit., tabel 77 ja 78.

4) Forrer, R., op. cit., lhk. 243.

Kui eelnevas oleme püüdnud muinasaega asetada kaevatud suurmaid pelgukoobastikke, siis ei maska see muidugi kõikide pelgukoobaste kohta üldse. Paljud neist, iseäranis üksikud maasse kaevatud koopad, võivad olla tarvitusele võetud alles võrreldes hilisel ajal. Näiteks tuntakse Simuna khks Rahkla küla Raja talu heinamaal ainult väikest auku, mida rahvatraditsioon Rootsi sõja aegse peidukohana tunneb (44)¹.

Pöördudes pelgukoobastikelt tagasi pelgupaigule üldse, võtame veel kord lähemalt vaatlusele nende levimise kodumaal. Nagu mäletame puuduvad praeguses materjalis pea täiesti teated pelgupaigust mitmestki kodumaa osast, näiteks Põhja-Viljandimaalt, Võrumaalt.

R. Forreri järel.

6. joon. Lösskihti kaevatud koobastik Lääne-Saksamaal Achenheimi lähedal.

Teiselt poolt näeme mitmel pool pelgupaiku kaunis tihedaiks rühmiks koonduvat, nii Läänemaa kirde osas, Põhja-Järvamaa piiril, Hiiumaal jne. Tekib küsimus, mille läbi on põhjustatud sarnane pelgupaikade ebaühtlane levimine. Võib-olla ei ole maaosis, kus neid praegu ei tunta, neid oma ajal esinenudki. Sarnane seletus on siiski vaevalt võimalik. Kesk-Eesti oli näiteks nii muinaskui ajaloolisel ajal kaunis tihedalt asustatud ja vähemalt ajaloolise aja suhtes võime sama öelda ka kõigi teiste kodumaa osade kohta, kust praegu teated pelgupaigust puuduvad. Kuna aga pelgupaiku mitmel pool mujal veel rohkesti tuntakse, pidi neid loomulikult ka siin esinema. Nähtavasti on siis kõnesolnud

1) Simuna khk. muinast. kirj., lhk. 50. Ark. Kab. a.-t. a.

maakohis omaaegsed pelgupaigad lihtsalt ununenud. Samale järeldusele jõuame võrreldes pelgupaikade levimist praeguse asutuse tihedusega. Me näeme, et nad ei koondunud sugugi praeguse asutuse keskohtade järele¹⁾, vaid on levinud enam ääremail, looduslikult kõrvalis kohis. Eriti on see ehk maksev juba nimetatud pelgupaikade tihedamate rühmituste kohta, nagu Hiiumaal, Põhja-Järvamaal jne. Rahvatraditsioon on siin tõenäoliselt kõrvalise asukoha tõttu omaaegsed pelgupaigad paremini meeles pidanud kui mujal. Praegu ja ka ajaloolisel ajal tihedalt asustatud maaosis on nad sellevastu suurelt ununenud. Asustus nihkus neile liig lähedale, sood on kuivatatud, metsad maha raiutud, ning ühes sellega hävis ka mälestus vanust pelgupaigust. Sarnaselt tunneme pea üle terve kodumaa omaaegseist pelgupaigust praegu ainult arvatavasti väikese osa ja nende näilik ebaühtlane levimine on siis peale kõige juhuslik. Seal, kus neid arvukamalt tuntakse, on rahvatraditsioon neid ainult paremini meeles pidanud.

Siiski võrreldes ka sarnasena pelgupaikade praegust levimist Eestis noorema rauaaja leidude levimisega (5. joon.), on meil võimalik teha mõnesuguseid järeldusi. Noorema rauaaja leidude levimine kodumaal annab meile enam-vähem õige pildi muinasaja hilisema järgu (800—1200 p. Kr.) asustusest. Kõrvuti seades seda pelgupaikade levimisega, näeme, et pelgupaiku tuntakse mitmel pool, kus nooremal rauaajal leide üldse ei esine, tähendab, nähtavasti ka suurelt osalt asutus puudus, nii näiteks jällegi Hiiumaal, Kirde-Läänemaal, Põhja-Järvamaal jne. Pelgupaigad peaksid siis siin olema kas vanemad või hilisemad kõnesolnud ajast. Vanemaiks neid oletada oleks meil vähe põhjust, kuna ka rahvatraditsioon vaevalt nii kaugele tagasi võiks ulatuda. Nii peaksid nad tarvitusele võetud olema alles ajaloolise aja kestvusel, nagu tõenäoliselt osa teisigi pelgupaiku mujal kodumaal.

Osa pelgupaikade, st. ka pelgukohtade, algupära võib kuid tagasi ulatuda ka muinasaega. Maaosis, kus hilisem asutus ei ole mitte hävitanud mälestuse vanust pelgupaigust, on ju maastikulised tegurid muinasajast peale püsinud enam-vähem ühesuguseina. Looduslikult raskelt leitav koht, mis esines soodsa pelgupaigana muinasajal, oli seda tihti muidugi ka hilisemal, ajaloolisel ajal. Pelgupaikade sagedane ja tihti pikaajaline tarvitamine muinasajal võis jätta mälestuse sarnasist hädaasukohist rahvasse kauaks elama, nii et traditsioon, ka ajaloolisel ajal edasi elades ja elustudes, neid meie päivini tunneb. Näiteks on Dr. K r e u t z -

1) Võrdle prof. J. G. Granö poolt kokkuseatud Eesti asulate ja taimkonna põhivormide kaardiga: „Loodus“, 1922, nr. 4, lhk, 208 ja nr. 5, lhk. 272.

waldi järele¹⁾ 1790. a. Rootsi laevastiku Tallinna alla ilmutumisel linnast põgenejate suust kuulnud: „Peaksime meie koggematta ühhe ennemuistese pakko urka üllesleidma“. Tähendab, olid juba ajaloolisel ajal osa pelgupaiku rahva arvamise järele ennemuistseid, mille olemasolu küll teati, kuid mille ehitamis- või tarvitamisaega nähtavasti enam ei tuntud.

Kokkuvõttes on siis pelgupaiku meie kodumaal tarvitatud nii muinas- kui ajaloolisel ajal. Omaaegseist pelgupaigust tunneme praegu ainult osa ning materjali põhjal ei ole praegu muidugi kuigi suurel määral võimalik teha vahet vanemate ja hilisemate pelgupaikade vahel. Siiski on nagu nägime osa pelgupaiku tarvitusele võetud kindlasti alles ajaloolise aja kestvusel, teiste algupära võib ulatuda ka muinasaega. Kõige tõenäolisemalt kuuluvad muinasaega kaevatud suuremad pelgukoobastikud. Rahvamälestuses, st. ka meie teada, on eestkätt siiski püsinud need pelgupaigad, mis veel võrreldes hilisel ajal tarvitusel olnud, ulatugu nende algupära siis muinasaega- või vanemasse ajaloolisse aega.

Rahvasuu on pelgupaikade otstarbega sageli ühendanud erisuguseid jutte ja muinasjutte, kus räägitakse pelguskäimisest, varanduse peitmisest pelgupaiga kätteleidmisest vaenlase poolt jne. Tihti on neil eri pelgupaikade kohta käivail juttudel selgelt hilisem, ajaloolise aja sündmusile juhtiv algupära. Ka maa-alused ruumid, koopad ja käigud etendavad suurt osa meie muistseis juttudes, pelgupaikade seisukohalt on nad kuid harilikult kaunis väheütlevad.

Pelgupaigul üldse on Eesti liikumata muinasjäänuste seas veel võrreldes selgusetu ja tagasihoidlik koht. Võib olla siiski, et ajajooksul, ühes meie rahvusliku muinasteaduse arnemisega, ka nende seisukoht meie mineviku selgitamises, võib muutuda. Igatahes on pelgupaigad peale muinaslinnade, meie liikumata muinasjäänuste seas ainukesed, mis nii muistsel kui hilisemal ajal on olnud kõige lähemalt seotud meie rahva saatuse ja muredega. Lehitsedes pelgupaikade materjali, lugedes vanade kroonikate heatahtlikust tõejutustamisest kantud lehekülgi, näeme, kui palju otsekohest häda ja viletsust, nälja ning külma segatud hirmu vaatab meile neist pehme ja troostitu soo liivasarekesist ja niiskeist, õudseist maa-aluseist koobastikest. Inimesed pugesis hirmunult pelgu, et alles hoida elu — elu läbi aastasadade. Teised tapsid, kui kätte said, jälgisid pelgupaikadeski, röövisid ja riisusid, naised ja lapsed vedasid vangi. Kõik see on aga sündinud, kultuurajaloo vastuvaidlematu tõel — edu ja kultuuri nimel.

1) Kreutzwald, op. cit, lhk. 700, märge ***.

Pelgupaikade loetelu.

1. Pelgukoht Karja khks (kihelkonnas) Pamma ja Langu as. (asunduse) heinamaal. — 2. Pelgukoht „Uhke laid“ Karja khks Järveküla järve saarel Jaani khk. piiri lähedal. — 3. Pelgukoht „Muri ja Vahelmiste mägi“ Põide khks Koigi järvest ligi 1 km. läänes, pehmes soos. Kaks mäekinku. — 4. Pelgukoht Reigi khks Metsaküläst ligi 3 km. idasse, Kurisoo kl. (küla) Kangru tl. (talu) soisel heinamaal. Pikem seljak. — 5. Pelgukoobas „Sõjaauk“ Pühalepa khks Lõpe kl. Koidu tl. põllul olevas mäeseljandikus. — 6. Pelgukoobas „Sõjaauk“ Pühalepa khks Nõmba ja Tumala kl. vahel männimetsas. Mitmesuguses suuruses ja kujus kaevatud augud. — 7. Pelgukoopad „Vainu augud“ Keina khks Tihu jõe ääres nõmmes. Augud umbes 3 m. läbimõõta, kuni 2 m. sügavad. — 8. Pelgukoobas „Vainu auk“ Keina khks Männama kl. Vanalaoma mäes. — 9. Pelgukoopad „Sõjaaugud“ Keina khks Aadma ja Taterma kl. vahel soisel metsasel heinamaal. Kolm kaunis suurt, osalt veega täidetud auku. — 10. Pelgukoopad „Saunaselja mägi“ Emaste khks Muda kist (küläst) ligi 2 km. läänes, Lepiku kl. Aadu-Simu ja Tehva-Johannese heinamaal (vt. kirj. lhk. 7/8 ja 3. juun.). — 11. Pelgukoht „Taramägi“ Risti khks Vilika kl. Sootammela tl. lähedal Suursoos. Soosaar. — 12. Pelgukoht „Kärnamägi“ Risti khks Metslõugu kl. Jõute tl. all Suursoos. Soosaar. — 13. Pelgukoht „Röövlina“ Risti khks. Metslõugu kl. all Suursoos, Kirtse-Jüriperest 1,5 km. edelasse Paekalju. — 14. Pelgukoht „Kirstumägi“ Kullamaa khks Kuie kl. Siiri tl. heinamaal, tist umbes 0,5 km. loodesse. Madal liivane kungas. — 15. Pelgukoht „Hiimetsamägi“ Kullamaa khks Soonistes Hellamaa kõrtsist ligi 5 km. läänes, suurte soode ja rabade keskel. Pikem mäeseljak. — 16. Pelgukoopad „Seljapealne“ Nissi khks Riisipere vallas Selja tl. lähedal soode ja rabade keskel. Koobaste asemed aukena. — 17. Pelgukoht „Saunamägi“ Nissi khks Heliste raba põhjapoolsemas osas. Kõrgem mäenukk. — 18. Pelgukoht „Rehelaskmehk Resmamägi“ Kullamaa khks Sooniste ja Soosalu piiril pehmes soos. Suurem mäekink. — 19. Pelgukoopad Kullamaa khks Soosalu kl. lähedal Sooniste piiril pehmes soos. Kahel mäekingul kummalgi väike paekividega müüritud urgas. — 20. Pelgukoobastik „Juudaaugud“ Mihkli khks Oldenurme Panga kõrtsi taga Pangamäel. Osalt nähtavasti maapealsed koopa asemed, osalt maa-alused urkad. — 21. Pelgukoht „Taidra-Matsi mägi“ Pärnu-Jaagupi khks Hallinga asst (asundusest) umbes 5 km. lõunapool, soos. — 22. Pelgukoht „Nabesaar“ Kella khks Lohusalu poolsaare läänelinnast 150 m. kaugusel meres (vt. kirj. lhk. 4). — 23. Pelgukoht „Linnamägi“ Kella khks Kella jaamast umbes 2,5 km. edelas Ohtu rabas. Tavaline rabasaar. — 24. Pelgukoht „Rootsimägi“ Hageri khks Saku jaamast 1,5 km. idasse keset Rootsisoo nimelist turbaraba. Vähe kõrgem kink pehmel, soisel kohal. — 25. Pelgukoht „Härgemägi“ Jüri khks Paikna kist umbes 1 km. kirdesse, Nabala jõe ääres soos. Madal soosaar. — 26. Pelgukoht „Linnamägi“ Jüri khks Nabala rabas umbes 1 km. Palkoru mäest lõunas. Tavaline soosaar. — 27. Pelgukoht „Tatamägi“ Harju-Jaani khks Übina kl. all (vt. lhk. 5). — 28. Pelgukoobastik „Ida ehk Hildaarved“ Juuru khks Kuimeisa as. lähedal Idametsas (vt. kirj. lhk. 8/9). — 29. Pelgukoht „Mõime ehk Memmekõrva mägi“ Türi khks Vahastu all. — 30. Pelgukoht „Karumulla mägi“ Saarde khks Voltveti Kutja tl. rabaäärses metsas. Kõrgem mäeseljandik. — 31. Pelgukoha ase Paistu khks Tuhalanes Sootsa tl. soonurgas vastu Kullesse tl. piiri (vt. mäрге 1., lhk. 13). — 32. Pelgukoopad Karksi khks Mäekülas Kitsi tist suurteele ja Piiski ning Pisinalle viivate teede vahel mäekingus. Võimalikkude koobaste asemed kitsaste, meetersügavate aukena. — 33. Pelgukoopad „Põrguhaud“ Helme khks Helme lossimäe loodepoolses osas. Kaks, käigu läbi ühendatud, maa-alust ruumi. — 34. Pelgukoobas

„Koorküla põrguauhd“ Helme khks Koorküla pargis. Maa-alused käigud ja nendega ühendatud võrreldes avar koobas. — 35. Pelgukoht „Kivijärve saar“ samanimelises järves Kuusalu khks Koitjärve kl. all rabas. — 36. Pelgukoht „Pedaslauka saar“ samanimelises järves Kuusalu khks Koitjärve kl. ja Kulli tl. vahel rabas, mitte kaugel Kivijärvest. — 37. Pelgukoopad Ambla khks Kõrve kl. Kulli Salu mäes, mis on soost piiratud. — 38. Pelgukoht „Venejärve saar“ Ambla khks Venejärve põhjapoolsel kaldal. — 39. Pelgukoht „Palgisaar“ Ambla khks Läste kl. all soos Miku tl. krundis. Metsaga kaetud ümarik mäekink. — 40. Pelgukoobastik Ambla khks Roosna as. kuusemetsas mäeseljandikus, Nõmmküla vallamajast ligi 1,5 km. kirdes. — 41. Pelgukoht Kadrina khks Nagala ja Mäoküla vahel soos (vt. lhk. 4). — 42. Pelgukoht Rakvere khks Tõrma kl. all Suureotsa soos. — 43. Pelgukoht „Seljamägi“ Viru-Jaagupi khks Roela kl. Sõmeru metsavahikoha lähedal soos. Pikem mäeseljandik. — 44. Pelgukoobas Simuna khks Rahkla kl. Raja tl. heinamaal. Üksik väike auk. — 45. Pelgukoht Simuna khks Muuga as. metsas kesk pehmet sood. Pikem lausik künk. — 46. Pelgukoht „Kivilaua mets“ Jõhvi khks Mäetaga kl. all. — 47. Pelgukoht Väike-Maarja khks Vao Risu kl. Sepaaluse sooheinamaal. Väike soosaar (vt. lhk. 6). — 48. — Pelgukoopad „Hiideaugud“ Simuna khks Jäola kl. Reise tl. lähedal Kalme saarel. Agedased pikergused augud metsaalusel. — 49. Pelgukoht „Kabelimäe mets“ Simuna khks Salla kl. Partjaagu tl. maal. Madal, soine mets. — 50. Pelgukoopad Simuna khks Venevere as. metsas Västriku metsavahimajast 0,7 km. põhja. — 51. Pelgukoht „Kukelin“ Torma khks Maetsma kl. all Suursoos (vt. lhk. 3 ja I. joon. 1). Madal liivasaar. — 52. Pelgukoht „Rahakirs tu mägi“ Põltsamaa khks Mõrtsi kl. all rabas. Pikergune, kitsas seljak. — 53. Pelgukoopad Põltsamaa khks Neaurme kl. Kontsu tl. mäes. Omal ajal sügavad liivakoopad, praegu suurelt osalt kinni varisenud. — 54. Pelgukoht Palamuse khks Raadivere kl. Madise tist vähe idasse, Kangru (Otsa) tl. heinamaal. — 55. Pelgukoht „Kaabemägi“ Kolga-Jaani khks Võisiku valla heinamais Emajõe lähedal mäda kohal. Väike kink (vt. lhk. 5/6). — 56. Pelgukoobastik „Aruküla koopad“ Tartu-Maarja khks (vt. kirj. lhk. 9/10 ja 4. joon.). — 57. Pelgukoht „Külaaseme saar“ Nõo khks Külaaseme kl. lähedal mäda soos. Suurem liivane nõmm. — 58. Pelgukoobas „Põrgu haud“ Rõngu khks Rõngu lossist umbes 1 km. Väike-Rõngu poole tee ääres. Soost ümbritsetud haud. — 59. Pelgukoht „Linna-mägi“ Põlva khks Juurika ja Kõritsa kl. lähedal Liinatsoos. Küngas. — 60. Pelgukoobastik „Suur-Taevaskoda“ Võnnu khks Ahja as. lähedal Võhandu jõe kõrges kaldas (vt. lhk. 11/12). — 61. Pelgukoobastik „Väike-Taevaskoda“ Võnnu khks Võhandu jõe kaldas, Suurest-Taevaskodast umbes 0,5 km. allpool. — 62. Pelgukoht „Kürstumägi“ Põlva khks Vedo kl. lähedal Pragi as. metsas. Väike kungas keset sood. — 63. Pelgukoobastik praeguse Petseri kloostri maa-aluseis „katakombes“. — 64. Pelgukoopad Rõuge khks Rästos hra Tamme tl. kohal Pimeoru lõunapoolses järsus kaldas. — 65. Pelgukoobas Simuna khks Salla kl. Siimu tl. maal Emumäel. — 66. Pelgukoobas „Saare auk“ Simuna khks Salla kl. Jaaguni tl. maal Emumäel. — 67. Pelgukoht „Sõjasaanamägi“ Helme khks Taageperas Lupe tist üks 2 km. loodes. — 68. Pelgukoopad Paistu khks Koduorus Sabaku tl. lähedal. — 69. Pelgukoobas „Nõtskme koobas“ Räpina khks Võhandu jõe kaldas. — 70. Pelgukoopad olla Võnnu khks Kurista mägedes. — 71. Pelgukoobas Mustjala khks Kudemetsa as. lähedal. — 72. Pelgukoopad Valjala khks Lääne kl. „Kalmu põllul“. — 73. Pelgukoht „Pätsi paju“ Lääne-Nigula khks Turapi kl. lähedal pehmes soos. — 74. Pelgukoht

1) I. joonise allkirjas seisab klambris ekslikult: ühev. krt. VI:22; peaks olema: kahev. krt. VI:22.

„Pärnimägi“ Martna khks Laiküla kl. kärjamaal, soost piiratud. — 75. Pelgukoht Vigala khks Tiduvere rabas. — 76. Pelgukoht „Raksle mägi“ Kirbla khks Rootsiküläst 1 km. loodes. Soosse ulatav seljandik. — 77. Pelgukoht „Kärje mägi“ (?) Mihkli khks Ämmu raba saarel. — 78. Pelgukoopad „Paosaun“ Karksi khks Vitsi tl. heinamaal. Soosaarel koopasarnased augud. — 79. Pelgukoht Iisaku khks Mäetaguse valla Marjasaare tl. ja Tudulinna valla Meurasaare tl. vahel soos. Soosaar.

Kuna eelolnud loetelu kindlasti on puudulik, pelgupaikade enamvähem loodetav üksikasjalisem käsitlemine aga eeldab võimalikult täielist materjali, palutakse kõiki asjast huvitatuid saata teateid nii loetus ülestähendatud, kui uute pelgupaikade kohta aadressil: Ülikooli Arkeoloogia Kabinett, Tartu, Aia t. 46.

E. Laid.

Uus tähtis uurimus Hansa ajaloo alalt.

Üks parim Vene ajaloo tundja Saksamaal, Bonni ülikooli professor Dr. phil., Dr. jur. h. c. Leopold Karl Goetz on avaldanud tähtsa teose Saksa-Vene kaubanduse alalt keskajal: „Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters“. See teos, mis on ilmunud juba 1922. a. Lüübekis Hansa Ajaloo Seltsi väljaannete seerias (Hansische Geschichtsquellen, Neue Folge, Band V), on jatkuks sama autori juba 1916. a. ilmunud väärtuslikule teosele: „Deutsch-Russische Handelsverträge des Mittelalters“ (Vaata selle teose arvustus: O. Greiffenhagen, „Saksa-Vene kaubandus keskajal“, Ajalooline Ajakiri, 1924, nr. 4). Dr. Goetzi uurimus ei ole mitte ainult tähtis Saksa üldkaupmeeskonna ja Saksamaa linnade Hansa osavõtu tõttu sellest kaubandusest, vaid ta väärrib täiel mõõdul ka meie kodumaa ajaloo uurijate ja harrastajate tähelepanu, sest meie kodumaa linnadel, eeskätt Tartul, Tallinnal ja Pärnul, on tähtis osa olnud keskajal nii elavas Saksa-Vene vahelises kaubanduses. Hansa kaubandus Novgorodiga võimaldaski Vana-Liivimaa Eesti linnade majandusliku jõukuse, kiskudes nad kitsast kohalikust olemasolust laiaulatuslikumasse suurpoliitikasse, Hansa liitu ja Hansa kaubanduspoliitika põlevamaisse keerdsõlmedesse.

Dr. Goetzi uurimus ei ole sel alal just mitte esimene. Seda küsimust, s. o. Saksa-Vene kaubandust, on käsitletud ajaloolistes üldteostes ja osalt ka eriuurimustes ennemgi. Kuid selge on see, et kunni Dr. Goetzi töö ilmumiseni puudusid meil täielisemad, perspektiivirikamad ja üksikasjusse ulatuvad monograafilised uurimised Hansa-Vene kaubanduse alalt. Osa sellest, mis enne ilmunud, on puudulik, kas

selle tõttu, et uurimised ei ole ette võetud ega kavatsetud küllalt põhjalikult või jälle, et ei ole osatud või võidud uurimisainet, Hansa-Vene kaubandust puudutavaid algallikaid, täies ulatuses kasutada. See allikamaterjal on kasvanud aastast aastasse iseäranis Hansa ajaloo allikamaterjali „Hansisches Urkundenbuch“, „Hanserecesse“ j. t. rikkalikude kogude täienemise läbi. Lisa annud on ka „Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch“ ja „Akten und Rezesse der Livländische Ständetage“. Ka Vene allikate kogu on kasvanud ja kriitilise valgustuse tõttu teaduslikuks käsitlemiseks käepärasemaks saanud. On siis ka loomulik, et nüüd allikamaterjali rohkuse tõttu Dr. Goetzil hoopis kergem oli Saksa-Vene kaubandust valgustada kui endistel uurijatel, kel võimalus puudus tarvitada nii suurt allikatekogu.

Varemaist uurimustest on muidugi vananenud N. G. Riesen-kampffi „Der deutsche Hof zu Novgorod bis zu seiner Schliessung durch Iwan Wassiljewitsch III. i. J. 1494“ (Tartus, 1854); vananenud on ka M. Berežkovi (Бережковъ): „О торговлѣ Русскихъ съ Ригою въ XIII-мъ и XIV-мъ вѣкахъ“ (ilmunud Журн. Мин. Нар. Просв., 1872). Koguni puudulikult ja ebakriitiliselt on allikamaterjali ja kirjandust tarvitanud A. Winckler oma teoses: „Die Deutsche Hansa in Russland“ (Berliinis, 1886). Võrdlemisi põhjalikum samalaadilisest töist on Vene uurija A. J. Nikitski: „Исторія экономическаго быта Великаго Новгорода“ (Moskvas, 1893), kuid selles teoses leidub enam ühe kaupleva poole, s. o. Novgorodi majandusliku olukorra kujutamist kui Hansa-Novgorodi vahelise poliitika, läbikäimise jne. jälgimist. Ka kannatab Nikitski teos muidu mitmete puuduste all. Üsna väärtuslik on Kieli ülikooli professori Dr. E. Daenelli uurimus: „Die Blütezeit der Deutschen Hanse“, millises teoses on käsitletud Hansa kaubandust tema õitsengul, XIV aastasaja teisest poolest kuni XV aastasaja viimase veerandini. Olgugi et see teos põhjalik ja käsituselt süstemaatiline, siiski on selles terve Hansa kaubanduse üht eriharju, Hansa-Vene kaubandust, ainult üldjoontes kujutatud. Võrdlemisi palju vähem tähtis kui äsjamainitud Daenelli uurimus on Saksa-Vene kaubanduse jälgimisel episoodiline, olgugi üsna hoolikalt kirjutatud Walther Steini „Beiträge zur Geschichte der deutschen Hanse bis um die Mitte des fünfzehnten Jahrhunderts“ (Giessenis, 1900), kus ka Saksa-Vene kaubanduse iseloomulisi momente mõnevõrra riivatakse.

Liivimaa linnade osa tähtsusest Saksa-Vene kaubanduses huvitatuile on abiks P. von Osten-Sackeni uurimus: „Der Kampf

der livländischen Städte um die Vorherrschaft im Hansekantor zu Novgorod bis 1442“ (Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, Band VII, Heft 3, selle äratrükk ilmunud Tallinnas 1912. a.). Osten-Sackeni uurimuses domineerib kaubandusajaloo käsitlemine poliitilise ajaloo raamides. See teos ei ole sisult nii perspektiivne, süstemaatiline ja selge kui Dr. Goetzi teose vastavad osad. Teostest, mis veel mõnevõrra Saksa-Vene, eriti ka Liivimaa-Vene kaubandust keskajal puudutavad, oleks mainitav ka M. Gurlandi dissertatsioon: „Der St. Petershof zu Novgorod (1361—1494), innere Hofverhältnisse“ (ilmunud Göttingenis 1913. a.). Selle autori teos on eriti mainitav seepoolest, et ta esimeses joones silmas peab Liivimaa linnade osa Novgorodi Hansa kontori ajaloos. Selles teoses ei ole küll jälgitud Hansa-Vene kaubanduse suurust, iseloomu jne., vaid kontori siseolukorda, kontori valitsemist. Gurland märgib ära Saksa-Vene kaubanduses neli perioodi; viimases neist, nimelt umbes XV aastasaja keskelt kuni 1494. a., näeb ta Novgorodi Hansa kontori valitsemisel Liivimaa linnade mõjukonnas olevat. Selle jaotusega on peajontes nõus ka Dr. Goetz, kuid tema märgib õigusega ära selle asjaolu, et Gurland Hansa-Vene kaubanduse perioodide määramisel end juhtida on lasknud Novgorodi kaubanduse üksikküsimusist ja nimelt Liivimaa linnade osavõttust sellest kaubandusest. Goetz ise aga arvestab Saksa-Vene kaubanduse perioodidesse jagamisel Saksa-Vene kaubanduse kogu arenemiskäiku.

Balti Saksa uurija O. Stavenhageni: „Die Anfänge des livländischen Städtebundes innerhalb der deutschen Hansa und seine Teilnahme an der Kölner Konföderation“ (ilmunud Baltische Monatschrift, Band 52, Rīga, 1901) käsitleb Liivimaa linnade mõju tõusmist Saksa, eriti ka Saksa-Vene kaubanduses, ühenduses Kölni konföderatsiooniga XIV aastasaja teise poole esimesel aastakümnel, kui Hansa linnad kokkupõrkesse sattusid Daani võimuga Daani kuninga Waldemar IV Atterdagi ajal. Hansa linnade võit Daani üle ja Liivimaa linnade abi Hansa linnadele selles võitluses aitas mõnevõrra kaasa Liivimaa linnade mõjuvõimu kasvamisele Hansa väliskontorites; nii said nad juba XIV aastasaja keskel Novgorodi Hansa kontoris Visbyga üheõigusluse seisukohale. Peale selle on olemas veel terve rida suuremaid ja väiksemaid uurimusi ja kirjutusi Hansa-Vene kaubanduse kohta, mille loetlemine siin kohal liig kaugele viiks, kuid mis siiski üht või teist viisi Hansa-Vene kaubandusega tutvunemisel tähelepanevad ja ka Dr. Goetzi poolt ühel või teisel viisil arvestatud.

Kõigist senni ilmunud uurimustest Saksa-Vene kaubanduse kohta keskajal on mainitavam hiljuti ilmunud Dr. Goetzi teos oma ulatuse, allikamaterjali ja kirjanduse süstemaatilise ja kriitilise kasutamise tõttu. Goetzi töös on jälgitud Saksa-Vene kaubandust vanematest aegadest alates kunni Novgorodi kontori seismapanekuni a. 1494 ja samuti Saksa kaubitsemist Valge-Vene linnadega Väina jõe kaudu. Saksa-Vene kaubandust mõlemas suunas on Goetz selguse pärast lahus vaadeldud, jälgides uurimuse kronoloogilises osas Saksa-Vene kaubanduse algust, õitsengut, kaubanduspoliitikat, läbikäimise iseloomu ja peatudes tähtsamail Saksa-Vene kaubanduslikel lepinguil. Nii on Saksa-Novgorodi kaubanduse alal autor arvestanud lepinguid a. 1189, 1259, 1268—1269, lepinguid nn. Nieburi rahuni a. 1392 ja sealt edasi kunni 1493. a., eriti rõhutades nende lepingute tähtsust Saksa-Vene keskaja kaubanduses. Teose süstemaatilises osas on jälle üksikasjalisemalt silmas peetud Novgorodi suunas sinna viivaid kaubateid, esimeses joones kõige vanemat veeteed Neeva kaudu, siis ka maateid Liivimaa kaudu, nende teede kõlbulikkust ja neil juhtuvaid hädaohte, teede kinnipanekuid naabervõimude — Rootsi, Daani ja meriröövlite poolt, Liivima j. t. sõdade mõju teede tarvitamisele, kaubasoitute aegu, kaupade edasitoimetamise abinõusid, kaubanduse teel vahetatavaid kauba artikleid, Novgorodi suunas Venest läände veetavaid tooresaineid ja sealt Venesse veetavaid Lääne tööstuse saadusi, kaubandusliku läbikäimise vaimu, selle läbikäimise ulatust, sakslaste arvu Novgorodi kontoris, kaubanduskapitali piiramist, hinnapoliitikat, hansalaste teenistust, suur- ja väikekaubitsemist, kaubandusliku läbikäimise kohta käivaid määrusi, sellel läbikäimisel tekkinud tülisid ja nende lahendamisi, kaubanduse seisakuid, kaubandusest osavõtvaid isikuid — ojamaalasi, sakslasi, liivimaa-lasi ja eriti hansalasi.

Teose kronoloogises osas vaadeldakse süstemaatiliselt varjaagide osa Novgorodi kaubanduses, Saksa Ojamaa üldkaupmeeste tähtsust Novgorodiga kauplemises a. 1189—1269 ja Saksa linnade Hansa suurt mõjuvõimu Saksa-Vene kaubanduse kaitseisandana a. 1269—1392. Siin on eriti arvestatud ka Lüübeki-Wisby vahelist võistlust selle kaubanduse pärast. Kronoloogilises osas äratub erilist tähelepanu muidugi Liivimaa mõju kasvamine Novgorodi kontoris Hansa-Daani vahelise sõja ajal, Valdemar IV Atterdagi ajajärgul ja Liivimaa, eriti Eesti linnade tõusmine domineerivale seisukohale Hansa-Vene kaubanduses a. 1392—1494, s. t. kunni Novgorodi kontori kinnipanekuni.

Töö sisu tähtsamate osade äramärkimisel on siin peaaegselt arvestatud Saksa-Vene kaubanduse Novgorodi ala, tähendab just seda ala, mil on olnud eriline tähtsus Liivimaa Eesti linnade kohta. Selle vastu

tohiks teine piirkond — kauplemine Venega Väina jõe kaudu — esimeses joones huvitav olla Läti ajaloolastele, sest selle kaubanduse huvide piirkonda kuulus Riia, kes igapidi katsus seda kaubandust oma huvide ja kasude seisukohast juhtida.

Kõige eelõeldu põhjal on selge hiljuti ilmunud Dr. Goetzi teose tähtsus keskaegse Saksa-Vene kaubanduse uuringus, on selgunud ka see, kui vajaduslik see teos on Eesti ajaloolastele. Kahtlemata on Dr. Goetzil laiäldase ja põhjalikuma allikamaterjali ja sellekohase kirjanduse tundmine ja paljude aastate visa töö järele õnnestunud sellesse tähtsasse küsimusse tuua võrdlemisi oma eelkäijatega perspektiivrikkama ja ühes sellega üksikasjalisema käsitluse. Muidugi vajab nii mõnigi üksikmoment selles suures probleemis veel põhjalikumat süvenemist, kuid see on edaspidistele uurijatele võimaldatud osalt jatkuva Hansa ajaloosse puutuva materjali ilmumisega ja ka senni ilmunud teoste tõttu, mis tunduvalt uurijate tööd hõlbustavad.

H. Sepp.

Dokument Põhja sõja ajaloost.

Aastal 1700 algas kauakestev ja Rootsi suurriigile saatuslik Põhja sõda. Rootsi vastu olid koaleerunud Saksi kuningas August II, Daani kuningas Friedrich IV ja Vene tsaar Peeter I. Viimasena neist algas sõjalise tegevuse Vene tsaar Peeter, kuulutades peale Türgiga tehtud rahu Rootsile sõja 30./19.20. augustil 1700. a.¹⁾ Venelaste esimeseks sõjaliseks operatsiooniks oli sõjakäik Narva alla ja selle piiramine. Narva alla jõudsid sinna määratud Vene väed järkjärgult. Esimeste väeosadega saadeti Narva alla tollaegne Novgorodi kuberner vürst Ivan Trubetskoi, kes sinna septembri kuu algusel jõudis. Vürst Trubetskoi tuli üle Narva jõe 22./12.13. septembril ja alustas Narva piiramist. Samal ajal hakkasid Alutaguses Vene rõöv- ja rüüstesalgad liikuma, põletades ja rüüstates külasid ja mõisasid. Venelaste ootamatu pealetungimine, mis enne algas, kui sõjakuulutuse teade maale pärale jõudis, tekitas maal suure ärevuse.

Ka Tartus, mis võrdlemisi Vene piiri läheduses, oli hirmuks küllalt põhjust. Tartu linnanõukogu poolt saadeti kuulduste saabumisel, et Narvat venelaste poolt piiratakse, voorimees Jochim kiirkäjalana järele vaatama, kuidas asjalugu Narva all on. Kui viimees pühapäeval 30./19.20 septembril kell 2 p. l. tagasi jõudis, andis tollaegne Tartu linna pürjermeister Johann Remmin Jochimilt

1) Daatumid tekstis on antud uue (Gregoriaanuse), vana (Juliaanuse) ja Rootsi ajaarvamise järele. Vahe vana ja uue ajaarvamise vahel oli a. 1700 11 päeva. Rootsis püüti vana ajaarvamist uuele sellega lähendada, et 1700. a. lisapäeva arvesse ei võetud (vana kalendri järele pidi 1700. a. veebruari kuus 29 päeva olema) ja nii oli 1700. a. uus ajaarvamine ainult 10 päeva Rootsi ajaarvamisest ees.

saadud teated kiires korras samal päeval Tartu linna komandandile ooberst Carl Gustav Skyttele edasi. Skytte jälle saatis pürjermeister Remminiilt saadud teated järgmisel päeval 1. okt. / 20. 21. sept. Eestimaa kindralkuberner krahv Axel Julius De la Gardie'le edasi¹⁾. Teade venelaste pealetungimisest Narvale näib üsna aegsasti Tartusse pärrale jõudnud olevat, sest voorimees Jochim, kes pühapäeval 30./19. 20. sept. Tartu tagasi tuli, oli Jõhvi mõisas teisipäeval 25./14. 15. sept. hilja õhtu, nii siis kaks päeva hiljem, kui vürst Trubetskoi oma vägedega üle Narva jõe oli tulnud.

Narva alla saadatud voorimees Jochim ei saanud edasi Jõhvi mõisast, mis tol ajal kuulus Liivimaal sakslaste vastu opereerivate vägede ülemjuhatajale, ratsaväe kindralile Otto Wellingkule. Siin kuulis ta, et Narvat piiratakse, et maa venelastest siinpool Narvat rüüstatud ja et Vene rüüstesalgad 2 penikoorma kaugusel Jõhvi mõisast. Jõhvi mõisas eneses rüüstasid ja märatsesid talupoegade salgad. Jochimilt saadud teated langevad enam-vähem kokku kaasaegse krooniku Christian Kelchi, toleaeegse Viru-Jakobi kirikuõpetaja, kroonikas etteoodud andmetega²⁾; vahe on ainult selles, et Kelchi teated sellest, mis venelaste maaletungimisel sündis, kaugelt täielisemad ja tõele vastavamad on kui Jochimi omad, välja arvatud muidugi sündmused Jõhvi mõisas, kus Jochim isiklikult viibis pealtnägijana. Kelchi andmete suurem täielisus ja usaldusväärilisus on muu seas muidugi ka sellega seletatav, et Kelch Viru-Jakobi kirikuõpetajana sündmustele kestvamalt lähedamal oli kui Jochim, kes ainult lühikese aja Jõhvi mõisas viibis. Kelch jutustab üksikasjalisemalt Vaivara, Lüganuse, Jõhvi ja Viru-Nigula kihelkonna rüüstamisest. Kelchi järele põgenesid rüüstavate Vene vägede eest kohalikud elanikud, ka talupojad, lääne poole, ja maha jäid ainult mõned talupoegade salgad, kes venelastest rüüstatud ja hävitatud külates ja mõisates lõpuliku hävituse ette võtsid. Kelchi teadete järele rüüstati, nagu Jochimi jutu järelegi, enne vaenlaste päralejõudmist Jõhvi mõisat³⁾. Kuid Jochimi teatele, et rüüstatud maal enam ühtki sakslast ei leidu, võib Kelchi kroonika järele juurde lisada, et ka talupojad venelaste eest põgenesid ja et mõisate ja talupoegade mahajäänud vara rüüstamisest jne. osa võttis ainult osa talupoegi⁴⁾, kuna teised talupojad Eestimaa kindralkuberner krahv Axel Julius De la Gardie patendi mõjul ja kohalikkude kirikuõpetajate, nende hulgas ka Viru-Jakobi kiriku-

1) Tartu linna pürjermeistri Johann Remmini teadaande (relation) koopia leidub ühes Tartu komandandi Carl Gustav Skytte kirjaga (dat. 21. sept. 1700. a. toleaeegse Rootsi ajaarvamise järele) Eesti Riigi eskarhiivis Eestimaa kindralkuberner krahv Axel Julius de la Gardie'le 1700. a. sissetulnud kirjade hulgas.

2) Vaata: Christian Kelch „Liefländische Historia“, Continuation 1690 bis 1706. Nach dem Originalhandschrift zum ersten Mal abgedruckt. Mit Einleitung, Nachweisen und Personenregister versehen von Johannes Lossius, Dorpat, 1874, lhk. 134—138.

3) Kelch, Continuation, lhk. 134—135.

4) Kelch teatab (Continuation, lhk. 134): „And wann sowohl Teutsche als Bauren aus ihren Häusern und Wohnungen ausgingen, fielen etliche lose Buben, die sich von denen Bauren selber zusammen rottiret hatten, wieder ein, nahmen weg und spoliireten, was die Flüchtenden hinterlassen haben“.

õpetaja kroonik Kelchi enese ergutusel osa võtsid maakaitsest Kunda ja Purtse jõel¹⁾. Huvitav on voorimehe teadaandes see üksikasi, et Jõhvi mõisa talupojad kubjal ühe silma noaga välja torkisid. Siin avaldus muidugi rahva kättemaksu kirg vihatud mõisa majandusametniku kallal — kubjad on enamasti ikka rahva poolt vihatud olnud. Muidu on avaldatav dokument huvitav sellegi poolest, et ta näitab, kuivõrd meie ajaga võrreldes toleaeagne kultuuriline olukord tehnilise kultuuri suhtes taga oli ja missuguste primitiivsete abinõudega toleaeagsed inimesed enesele tarvilisi teateid pidid muretsema. Nii tundubki Tartu linnavalitsuse poolt Narva piiramise üle teadete muretsemiseks väljasaadetud voorimehe lugu mõnevõrra kurioosumina. Kuid kõik on aegade ja neis tarvitusel olevate abinõude võimalustega seletatav.

H. Sepp.

Relation.

Des Fuhrmans Iochim Welchen E : E : Raht umb sich zu erkündigen ob Narva Von den Reussen belagert und wie es da zu stünde durch tag undt Nacht weggeschicket gehabt, gleich itzo, alls, d : 20 Septemb : ad 1700 nach mittage Klock 2 wieder Zu rüch gekommen undt berichtet derselbe Wie Er den dingstag Abendt späte zu Jewe auff S : Excell : des Hⁿ General Wellings guth angelanget, da Er denn dem Hoff gantz voll mit bauren gefunden, Welche in der Eine Stube gefressen undt gesoffen, in die Herren Stube aber hetten Sie ihre Pferde stehen gehabt und alls tolle leute sich angestellet, alle die Fenstern weren in den gemechern entzwey geschlagen, undt der hoff gantz Spollyret gewesen. Der Amptman solte in Narva sein und der Pastor Knieper²⁾ hette sich nach Rewall retteriret. der Feindt selber were zu Jewe zwar noch nicht gewesen, allein die Parteyen hetten sich schon ein oder 2 meile davon sehen lassen, massen ihm dann des Hⁿ Alselsoris Duncams Amptman welcher mit Zweyen Kerlen zu Recognosciren Aussgeritten gewesen, berichtet, das Er Eine Parthey Reussen, mit Vierkantigen Mützen und Weissen Paltrögken, von ungefähr 50. Man stark zu Fuuss ihm entgegen Komen gesehen, Worauf Er sich wieder zu rüch gewendet, da dan dieser Expreser von Jewe auch wieder umbekehret, Weilen Sie stündlich daselbst den Feindt vermuthen gewesen. H : r Obrifler Aminhoff³⁾ ist am dingstag

1) Kelch, Continuation, lhk. 134—137. Vaata ka Christian Kelchi, Das Kirchenbuch zu St. Jacob, mis Lossiuse märkustega ära trükitud Kelchi Liefländische Historia Continuation'i lisana, lhk. 587.

2) Thomas Kniper sündis Tallinnas, õppis Tallinna gümnaasiumis, selle järele jatkas õppimist Wittenbergi ülikoolis, kutsuti Jõhvi kirikuõpetajaks 20. märtsil 1688. a. Suri a. 1710. H. P. Paucker, Estlands Geistlichkeit, Reval, 1849.

3) Zacharias Aminoff sündis 1651. a., algas sõjaväelise karjeeri ja sal 1689. a. juunikuus Viiburi lääni jalaväe rügemendi ooberstiks, oli Põhja sõja ajal Viiburi linna komandandiks; suri a. 1710 (Adam Levenhaupt, Karl XII:s officerare, Stockholm, 1920). Kui teade Narva piiramisest kindral Wellingkule Ruhja juurde laagrisse jõudis, siis saadeti W. poolt A. Narva garnisonile ühes Soome musketäridega täienduseks, pidi aga teel, leides venelasi ees, tagasi pöörduma ja võttis kaasasolevate Soome musketäridega Eestimaa kaitsest osa Vene rüüste- jne. salkade vastu Kunda jõel ja mujal ja katsus vaenlaste üle teateid muretseda.

selbst auff Jewe gewesen, undt Weilen Er nicht Weiter können kommen, seinen Rückweg auf Wesenberg genommen. Sonsten hetten ihm die Bauren berichtet, dass der Feind zwey lager geschlagen, eines auf Poppelmans Hoff, und das under Ohngefehr $\frac{1}{2}$ Meile von Narva Zwischen Jurowa und Prestane, undt Köndte Mensch mehr weder auss noch ein in Narva Kommen, der Feind nehme auch alles Korn und Vieh Was Er nur immer Kriegen Köndte weg, und brachte ess nach dem lager. Auffm Lande nach Narya hin sehe Es sehr Elend aus, und funde man fast keinen Deutschen mehr, in dem Alles weggeflüchtet Were, undt die bauren haussirten ärger Allss der Feindt. Wie Er auff Jewe gewesen habe Er Vernommen dass die bauren den Cubbias mit den messer Ein auge aussgestochen und die beyden Höfes Wächtern Erbärmlich mit Schlägen Zugerichtet Weilen Sie Anfänglich, ihnen Keine Gewalt Zu üben verstatten wollten.

So viel in der Eyle

Dieses habe auss dess Exprefsen munde Aufgesetzt. Dorpt
d: 20 Sept: 1700

Joh. Remmin
p: t pro Consul.

Akadeemiline Ajaloo-Selts 1924./25. tegevusaastal.

Akadeemiline Ajaloo-Selts võis oma hiljutisel aastakoosolekul rahuldustundega tagasi vaadata viieaastasele tööle. Vähemalt osa neist eesmärkidest, mis püstitasid seltsile 11. märtsil 1920. a. ta asutajad, on saavutatud, nii mitmel alal töö täies hoos käimas, nii mitmed uued tööd ja ülesanded üles kerkinud. Nii tahab selts lähemal aastail erilist tähelepanu pöörda ajaloolise materjali korraldamisele ja väljaandmisele, mis oleks eeltööks meie ajaloo tulevastele uurimustele, tahab ikka laiemaid ringkondi koondada enese ümber, et töö oleks hoogus ja saavutused avarad.

Seltsil on senni olnud 54 koosolekut. Selle arvuga on märgitav üks haru, ühtlasi kõige vanem haru seltsi tegevusest, mis tahtis koondada ajalooarrastajaid, huve äratada ja elustada, teadmisi arendada ja süvendada esitatavate teaduslike ettekannete ja omavaheliste läbirääkimiste kaudu. Kuigi vast mitte mõeldavalt elavad, on seltsi koosolekud siiski omanud teatava kindla rühma osavõtjaid nii üliõpilaste kui õpetajate ringkonnas; kõnelejaist pole puudus olnud ja läbirääkimised on, eriti mõeldunud aastal, olnud tihti väga elavad. Eriti tähtis on siinjuures märkida kaht asjaolu, mida seltsi juhatus alati on taotelnud ja mis nüüd täies määras saavutatud: see on Eesti ajaloo iseseisvat, edasiviivat käsitlemist ja üliõpilaste aktiivset osavõttu. Mõeldunud tööaasta 12 koosolekul esitatud 21-st referaadist olid 13 üliõpilasilt (esimesel aastal 2), ülikooli õppejõududelt 8 (esimesel aastal 10); 17 referaati olid pühendatud kodumaa ajaloo ainetele, kuna 4 oli üldajaloo alalt.

Koosolekute kõrval on seltsil aja jooksul tekkinud terve rida tööalu, mis senni laiematele ringidele ehk vähem tuntud, kuid mille väärtus on kindlasti suur. Et mõnd ettekujutust anda sellest töö kasvamisest, saagu siin esitatud mõned arvud: tegevusaastal 1920./21., s. o. esimesel aastal, oli seltsi rahaline läbikäik mk. 525; tegevusaasta 1925./26. eelarve on kokku seatud mk. 1.178.500 peale. Selle tööpiiride avardamise materjaalselt kergendab peamiselt vastutulek Vabariigi Valitsuse, Tartu Ülikooli ja seltskonna poolt.

„Ajaloolise Ajakirja“ kaudu, mis alustas 1925. a. oma neljandat aastakäiku, on seltsil võimalus tutvustada laiemaid ringkondi ajalooteaduse edusammudega meil ja mujal. Ajakirja on toetanud paljud kaastöölised, loobudes tavalisest honorarist; ka on kujunenud kindel lugejaskond, mille tõttu materjaalne kulu ajakirja väljaandmiseks seltsil aegajalt väheneb ja võimalus avaneb ajakirja suurendada.

Endiste suvede eeskujul töötasid 1924. a. seltsi 5 stipendiaati (ühes viie Eesti Kirjanduse Seltsi omaga) Lääne- ja Hiiumaal, üks Tallinna linna arhiivis; tänavu lähuvad seltsi ülesandel 5 töötajat Pärnumaale, üks kodumaa pelgupaiku uurima. Tehtud töö tulemuseks on suur kogu materjali osalt täiendava, osalt aga sootuks uusi seisukohti loova täendusega meie uuema ajaloo suhtes ja võrdlemisi täieline ülevaade meie arhiivide seisukorrast. Töö aktuaalset iseloomu arvestades tahetakse tuleval suvel rakendada tegevusse 10 stipendiaati.

Eesti ajaloo bibliograafia koostamise alal on jätkatud eelmisel aruandeaastal alustatud „Livländische Geschichtsliteratur“ läbitöötamist. Peale selle on bibliograferimise otstarbel läbi võetud ajaloolisi ja bibliograafilisi ajakirju ja väljaandeid a. 1914—1917.

Biograafilise Leksikoni toimetamistööd on niivõrd jõudsalt edenenud, et Leksikoni I vihik sügisel 1925. a. K.-ü. „Looduse“ kirjutusel trüki läheb. Ka II vihu koostamiseks on kõik eeltööd juba tehtud, nii et vihik loodetavasti juba suvel a. 1926 trüki ilmub.

Oma tööd jätkas ka Eesti ajaloo oskussõnastiku toimkond cand. H. Sepp'a juhatusel. Tööga on jõutud R täheni.

Ajaloo arhiivi ja üliõpilaste seminar- ja laudaturitööde trüki avaldamiseks on eeltööd tehtud, materjaalsel põhjusil pidi aga nende ilmumine tulevaks aastaks edasilükatama.

Möödunud tegevusaasta juhatus oli järgmine: prof. A. R. Cederberg — esimees, cand. P. Treiberg — abiesimees, ül. H. Ottenson — kirja-toimetaja, ül. R. Kleis — laekahoidja, mag. H. Kruus ja ül. A. Oinas — juhatusliikmed. Praegusse juhatusse kuuluvad (valitud aastakoosolekul 3. mail 1925) prof. Cederberg, cand. Treiberg, ül. d. Kleis, Ottenson, prof. Köpp ja mag. Kruus. Liikmeid on arvult 100. Muudatustest seltsi elus võiks märkida põhikirja uuendamist ja seltsi registreerimist rahukogus.

Seltsi koosolekuil on aruandeaasta jooksul peetud järgmised referaadid.

28. sept. 1924. — P. Treiberg: „Versailles'i rahu a. 1919 uuemate avalduste põhjal“ (ilmus „Aj. Ajakirjas“ nr. 3, 4 a. 1924). Samal koosolekul I. Libe: „1924. a. suvel Ridalal kihelkonnas leitud „palvekirjad keisrile“. Üks neist esitab „Kiltsi, Assukülla ja Hapsallo kirriko valla kohtu“ protokollid 7. juunist

1868. a. ja oli kirjutatud segaduste puhul ühenduses raharendile üleminekuga. Teise palvekirja tekst on pärit a. 1883 (84?). Dokument näib olevat esialgne kavand, kokkuseatud Spuhl-Rotalia poolt Aleksander III-dale õnnesooviks troonile astumise puhul. Palvekirjade tekstid üldtähtsat ei sisalda, kajastavad pigemini tookordseid kohalikke meeleolusid (üksik-
esjaline aruanne E. K. Seltsi arhiivis).

26. okt. 1924 — prof. J. Kõpp: „Laiuse kihelkonna sise-ajaloost XVIII a. s.“ Ettekanne tugib arhiivandmeil, saadud meie Keskarihiivist, Läti Riigiarhiivist, Tallinna Linnaarhiivist j. m. Kõige vanem dokument on seejuures 1725. a. „kirikukatsumise“ protokoll, leitud kõneleja poolt mõõdunud suvel Riias. Korduvate kiriku visitatsiooni protokollide kõrval on kasutatavad aastast 1780 peale kiriku konvendi protokollid, a. 1786 „koolikatsumise“ protokoll, lühike kirikukroonika kirikuõpetajailt Mühlings'ilt, Jannault j. m. Need allikad, ehkki neis statistikale, samuti eestlastesse puutuvatele asjaoludele nõrk tähelepanu pöördud, võimaldavad nii mõneski suhtes heredama pildi Laiuse kihelkonnast XVIII a. s. kui see meil teistest kodumaa kihelkonnist olemas.

Jälgides rahva arvu kõikumust käsitledavas ajajärgus, leiame, et Rootsi aja lõpul märgitud 300 pere asemel a. 1725 sõja ja sellega kaasaskäinud hävituste mõjul neid on ainult 120. A. 1734 on perede arv 233, millist kiiret kasvu vaevalt võib loomuliku juurdekasvu arvele panna, pigemini peab oletama juurdevoolu välispoolt. A. 1739 on esitatud kõik tänapäev tuntud külad, seejuures veel terve rida teisi, mis praegu kadunud või seisab nende asemel mõis või üksik talu. Ka esineb Kossi-Võhma (praegu Kõssimaa) küla, millest näilikult tuletatud keskaegne Laiuse nimetus Vemel (ka Vemela, Vaymel j. m.). Aastast 1766 on teada täpne kihelkonna liigete arv, nim. 4700, a. 1775 on see 5190.

Vaadeldes statistikat sündinute ja surnute üle a. 1739—1757, näeme, et surnute arv 45—50% sündinute arvust, misjuures tavaliselt 50—60% surnuist langeb alla 10 a. lastele. Arvud kõnelevad küllalt selgelt, kui raskest tingimusi kasvasid Eesti talupoegade lapsed. Laste ristimise asjus näib Laiusel kindel kord valitsenud olevat. A. 1766 tunnistab kirikuõpetaja, et lapsed ristitakse tavaliselt teisel või kolmandal päeval; hiljem koondati see talitus pühapäevadele ja lubati ka kõstrit ja talupoega, tingimusel, et ta pole joodik, lapsi ristida.

Koolidest XVIII a. s. esimesel poolel pole kõnet. Püsisid kirikuõpetaja n. n. kodukatsumised ja loetamised kirikus. A. 1752 on Laiusel iseseisev koolimaja 36 õpilasega. Kooliaeg kestab Mardist Ülestõusu pühadeni; koolis käidi 1—3 talvel. Kirikuõpetajale tehti ülesandeks (a. 1752) kooliealised lapsed mõisa teatada, kust nad siis kooli kasutati. Laste puudumise korral karistati vanemaid kolmel esimesel nädalal rahatrahviga, hiljem vitstega. A. 1766 on olemas kindel leer, mis kestis 6 nädalat. Samast aastast teatatakse kihelkonnas olevat 7 mõisakooli, kus õpivad 147 last, a. 1775—225. A. 1786 ülemaalise visitatsiooni puhul konstateeritakse Laiusel koolimaja „korstna ja akendega“. Sügisel tulla lapsed hulganisti kokku, kuid kevadeks olla tihti kõik kadunud. Ellakveres mainitakse naine kooliõpetajana ja toonitatakse ta tublidust. Kooliõpetajad pole ise oma seisukorraga kaugeltki rahul: nii on üks neist just kooli visitatsiooni ajal vooris, mõisale määratakse selle eest trahv. Maaga

kooliõpetajad ei saanud kõrvalpalka, maata said 6 vakka rukist, 2 vakka otri, seejuures maksis iga peremees ühe mati rukist, puuduva osa ja odrad andis mõis. A. 1752 tunnistab kindralsuperintendent Zimmermann, et koolid Laiusel heas korras. A. 1775 mainitakse 2626 lugeda oskajat kihelkonnas, millist arvu muide väga tagasihoidlikult peab usaldama.

Rootsiaegseid kitsendavaid määrusi talupoegade pulmade pühitsemise ulatuse kohta korratakse ka Vene ajal. A. 1752 teatab aga Laiuse mõisa valitseja, et alla nädala ükski pulm ei kesta. Otsustatakse: kahe nädala jooksul aastas olgu kogu kihelkonna pulmad peetud, leskedele ja „tähtsatel põhjustel“ erandi tehes. On tuntud määruised talupoegade kirikuskäämise kohta. Rahvas kaebab korduvalt, et töö mõisais laupäeviti liig hilja lõpeb ja esmaspäeviti liig vara algab — kirikuskäämiseks ei jätkuvat aega. A. 1766 on Tähtvere talupojad laupäeviti vabad, Laiusel pääsevad nad aga alles kukelaulu ajal mõisast, mujal mõisais päikese veerul. Uuendatakse määrus, et teolised laupäeviti varem koju lastaks, samuti korratakse korraldusi igapäise palvetamise kohta mõisais. Laiusel ei tunta kiriku sammast, ehkki käsutatud on seda püstitada. A. 1796 otsustab kirikukonvent kaotada n. n. kirikukoti, mis jumalateenistust segavat. Mõisnikud kohustuvad selle asemel igaüks aastas 1 rubla maksma kirikukassasse.

A. 1730 on tuntud suurem protsess talupoegade ja kirikuõpetaja vahel päevade pärast kirikumõisale. Protsess lõppes tagajärjetult talupojetele. A. 1792 müüb tuntud Laiuse kirikuõpetaja Jannau, sel puhul täiesti oma aja vaimus toimides, 10 kirikumõisa talupoega ja ostab nad oma Võitvere mõisa jaoks 600 rubla eest. A. 1756 tapeti Vaimastvere mõisnik ooberst Schwarz sama valla tüdruku poolt. Kirikuõpetaja Mühlings mõistab mõisniku eluviisid hukka ja keeldub teda matmast. Alles Riia õuekohtu otsuse peale maetakse tapetu. Süüalune anti Tartu õuekohtule üle, kuid asja käigu lõpp on senni teadmata. Sündmust mäletab Laiuse rahvas veel tänapäev.

9. nov. prof. M. J. Eisen: „Kuusalu rahutuste peategelane Mikk Kivi“. Kuusalu rahutused on üheaegsed Mahtra sõjaga ja esile kutsutud rahva pettumusega Aleksander II reformes. Kolga mõisniku parun Ferseni nõuet teoorjust edasi teha ei täideta. Asi läheb lahendamiseks adrakohtuniku kätte, kelle ees siis Mikk Kivi esineb teiste eestkostjana. Sõnavahetus lõpeb käsitsi rüelemisega. Kivi vangistatakse ja antakse sõjakohtu alla. Kuu aja pärast kinnitab kindralkuberner ta surmaotsuse, mis hiljem muudetakse: 4 kord 100 soldati vahel kadalippu jooksta, 2 aastat sunnitööd ja jäädavaks Siberi asuda. 3. märtsil 1859 saadetakse Kolga mõisa õues nuhtluse esimene osa täide 300 soldati ja hulga ülemate juuresolekul. Kivi süü piirdus ägedusega adrakohtuniku vastu, kuid see oli tingitud viimase väljakutsuvast ülesastumisest.

Samal koosolekul ül. R. Kleis: „Ajaloo allikate mõistest ja klassifikatsioonist“. Ajaloo metodoloogias on tema praktilise tähtsusega eriosa juures, mis käsitleb neid üksikuid metoodilisi põhimõtteid ja võtteid, mis ajaloo uurimise õiges teaduslikus suunas võimaldavad, sama tarviline tema teoreetilisem üldosa. On küsimusi ja seisukohti ajaloolateaduse põhiprobleemides, millistes iga ajaloolane teatava määrani peab olema orienteerunud, mis näilikut arvesse ei tule praktilises uurimistöös,

kuid seda vaid näilikult, kuna nad ajaloolase teadvuses mõju omavad ja tema töö suuna mõjutavad. Siia kuuluvad ka küsimused ajaloo allikast: mida kujutab endast ajaloo allikas, milles tema tähendus, millised on allikate kriitika ja interpretatsiooni loogilised alused j. n. e.

Käsitelles ajaloo allika mõistet ja võrreldes selle definitsioone mõnemetodoloogii juures, peatub kõneleja pikemalt Lappo-Danilevski arutustel, kusjuures ajaloo allikaks osutub: inimliku psüühika realiseeritud produkt, mis kõlbulik ajaloolise tähendusega faktide uurimiseks. Et ajaloo allika mõistet, sisu ja ulatust täpsemalt selgitada, peaks peatuma ajaloo allikate pealiikide iseloomustamisel. Allikate süstematiseerimine omab tähtsuse ka veel selles suhtes, et sellest on tingitud nende uurimismetodide varjundid. Senni on puudunud ühtlane ja üldtunnustatud ajaloo allikate klassifikatsioon, kuna on puudunud kindlad klassifikatsiooni alused. Kõige harilikum on vast ajaloo allikate kahte pealiiki liigitamine: jäänused ja traditsioon. Lähtekohaks on asjaolu, kas allikas ilmeneb tendents teatud ajaloolist materjali järeilimale jäädvustada või mitte; seega on liigituse aluseks mitte mõni kaasasündinud erinevus, vaid hiljem leitud, otstarbekohasuse seisukohalt tarvitusele võetud vahetegemine. Veel suuremaid puudusi omavad teised liigitused.

Pikemalt on liigituse lähtekohtadel peatunud Lappo-Danilevski. Hinnates allikaid nende tähenduse järgi ajalooliseks tunnetamiseks, võib neid liigitada 1) nende väärtuse järgi üldse ajaloolise tõelisuse tunnetamiseks, 2) nende iseloomustava sisu väärtuse järgi antud liigi ajalooliste faktide uurimiseks. Vastavalt sellele liigitab Lappo-Danilevski allikad fakti kujutavateks ja fakti tähendavateks. Sellele liigitusele vastab harilikult allikate puhasempiiriline jaotamine asjalisteks ja kirjalikkudeks. Tunnetusteoreetiliselt seisukohalt, tunnetava subjekti läheduse järgi tema uurimisobjektile, jõuab ta ajaloo allikate liigitamiseni kahes pealiigis: kultuuri jäänused ja ajaloo traditsioon. Realistlikust seisukohast võib seda jaotust sarnastada ka objektiivselt antud allikate positiivse jaotusega: siis oleneb jaotus nendesse kahte pealiiki sellest, mida mõista ajaloolasele objektiivselt antud kultuuri jäänuse või traditsiooni all. Defineerinud need, peatub kõneleja mõlema liigi all-liikidel: 1) kultuuri reproduktsioonel, kultuuri jäänustel kitsamas mõttes, kultuuri produktidel, 2) puhtal ja segatud traditsioonil. Ajaloo allikate liigitusel nende konkreetsisu järgi tuletab Lappo-Danilevski faktilise ja normatiivse sisuga allikad.

23. nov. ül. A. Karu: „Tallinna garnisoni kapitulation sūgisel a. 1710“. Referaat on kirjutatud Põhjamaade ajaloo seminartööna ja sellena teataval määral piiratud, kuna Tallinna linna ja Eestimaa aadli kapitulatione pūhendatud erikäsitlused. 1710. aastaga kaotab Rootsi riik Läänemeremail oma tegeliku võimu. Maa vallutatud varem, kapituleeruvad sel aastal Riia, Pärnu ja Rootsi võimu viimne asukoht — Tallinn, vähe üle ühekuulise piiramise järgi 29. sept. 1710 katku hävituse tagajärjel, nagu ajalookirjanduses toonitatud. Sūgavama sideme puudumine kunagi Rootsi riigi ja Läänemeremaade vahel sai saatuslikuks esimesele momendil, mil kuningas sunnitud oli provintside kaitsmises tugima eeskätt kohalikkudele jõududele. Tallinna kindlustamist ei võinud sõja raskustega koormatud kodanikkond küllaldaselt toetada, liiatigi olles isiklikkude huvide eest väljas ajal, mil venelased

kapituleerunud linnele jagasid ohtraid õigusi. Vaevatud vägede kõrval, kellele alati tohib piiratud lootusi panna, moodustas kaaluva osa Tallinna kaitseväest aadel, kelle ridadest oli ka asekuuberner Patkul. Rootsi riigi ja Liivi aadli terav vahekord ning viimase alatine silmitagemine võitjale poolele on aga küllaldaselt tuntud. Usaldatavam Rootsi element garnisonis oli piiramise ajal tähtsusetu.

Üldine garnisoni arv ulatus vähe üle 5000 mehe. Augusti algul Lasnamäel laagrisse asuva Vene väe arv pole täpselt teada, igatahes ei olnud arvuliselt kummalgi poolel erilist ülekaalu. Küll aga oli Rootsi garnison hästi varustatud ja ta seisukoht kindlustatud, linnale juurdepääs seejuures mere ja Teliskopli poolt kogu aeg vaba. Selge on, et linn ei kapituleerunud sõjalise tegevuse tagajärjel. Mõlemad pooled seisavad kuuaega peaaegu täiesti tegevuseta, lastes katkul end hävitada, mis sel moel lõpuks osutubki üheks tõeliseks kapitulatsioonipõhjuseks. Venelased kindralleitnant Baueriga eesotsas püüavad Tallinnagi all sama poliitikat ajada, mida Vene valitsus üldiselt Läänemeremaade suhtes ajas, nimelt universaalide ja lubaduste kaudu võita maa elanikke oma poole. Kirjanduses on märkusi, mis salajasemat ühendust piiratute ja piirajate vahel oletada lasevad. Lisaks tuleb andmeid, mis õieti kahtlaselt asekuuberner Patkuli teguviisi iseloomustavad — nii Greiffenhagenil Tallinna arhiivi materjali põhjal kui Rutenschiöldil raportis kuningale. Patkuli on süüdistatud ta korralduste otstarbetuses ja ebakohasuses; veel enam, Rootsi abivägede kohale jõudes septembris arutatakse Tallinnas väljatungi tarvidust ja siis otsekohe süüdistatakse Patkuli selle takistamises ja venelastega salajasel läbikäimises. Aadel näilikult toetas Patkuli teguviisi täie innuga, samuti Nieroth kapitulatsioonile alla kirjutades. Rootsi abiväed on oma algatusel püüdnud mõnevõrra aktiivsed olla, millel aga muidugi ei võinud olla suuremat olulist tähtsust.

Kapitulatsioonile eelsündmused ja selle sisu selgitavad vastastikku üksteist. Rootsi riigi nii sõjalise kui tsiviilvõimu edustajana on Patkul täieliselt unustanud Rootsi huvid aadli ja linna suhtes, mille kaitsmist vähemalt vormis oleksime oodanud. P. 26 põhjal on teadlikult jäetud seisuste õigused nende eneste määrata, kes loomulikult ei hakanud arvestama Rootsi riigi huve. Hooletusse on jäänud samuti Rootsi riigi sõjaväe huvid, välja arvatud abiväed, kellele tingiti äramineku vabadus. Kapitulationis on esikohal tähtsusetult punktid, mis korraldavad sõjaväelaste siiajäämist, otsekuul arvestades nende alatist siiajäämist, kuna tsiviilmahajääjate õigused, peale üksikutele eesõiguste nõutamise, ülekaalus aadlile, ei leia loetus kaitset. Üldse ei tundu Tallinna garnisoni kapitulationis hoolt maa põhjalikuma evakueerimise eest. Ei esitatud ka tingimust, et Rootsi vägesid ei kasutataks sama riigi vastu, nagu see Pärnu all oli sündinud ja Tallinna all hiljem kordus. Venelastele on sarnased kapitulationipunktid näilikult hästi vastuvõetavad olnud. Rootsi viimne võim ei lahkunud Läänemeremailt niivõrd sõjaliste kaotuste tagajärjel, kuivõrd parajal silmapilgul kohaliku võimukandvama elemendi isiklikkude huvide mõjul tehtud üleandmiste tõttu üldse ja Tallinnas eriti. On esialgu kindlate dokumentaalsete tõenduste puudumisel veel raske öelda, kas meil on siin tegu täielise äraandmisega, kuid saamatus ja nimelt just tahtmatus Patkuli ja teiste juhtivate sõjameeste poolt Rootsi

riigi huvide eest valvel olla on täitsa kindel ja sõduri seisukohalt ei ole seegi kaugel äraandmisest.

Samal koosolekul prof. A. R. Cederberg: „Vana Liivi kroonika Linköpingi raamatukogus“. Prof. Cederberg on leidnud Linköpingis osalise ärakirja Jürgen Helms'i kroonikast, kes senni tuntud väheste andmete põhjal Arndtil, Gadebuschil, Recke-Napiersy'l. Kroonika teated, mitte küll olles, nagu öeldud, sõnasõnaline ära kiri Russovist, Henningist j. t., sisuliselt uut ei paku; kroonika väärtus seisab enim esitatud vanus piltes.

7. dets. mag. H. Kruus: „Eesti opositsioonist Tartu linna omavalitsuses a. 1878—1914“. Referent peatub esmalt Tartu linna omavalitsusliku korralduse juures kunni esimese Vene linnaseaduse maksmapanekuni a. 1877 ja selgitab üldjoontes neid põhjusi, miks Eesti opositsioonil vana korra ajal võimatu oli avalduda. Ühe takistusena toonitab ta siin linna sennist õiguslikku korraldust, millesse 1877. aasta töi olulise muutuse: linna omavalitsus organiseeriti nüüd kõigist maksualustest, kusjuures valijaskond jagati maksude suuruse järgi kolme klassi, millest igaüks valis ühe kolmandiku (arvult 20) linnavolinikest. Esimestel linnavalimistel a. 1878 ei olnud Eesti vastarind veel tekkinud. Ka järgmistel valimistel a. 1882 ei esita eestlased tugevamat opositsiooni. Neli aastat hiljem aga (a. 1886) on eestlaste ja sakslaste vahel eraldus juba märksa teravamaks kujunenud. Hoolimata eestlaste esmakordsest kindlamast organisatsioonist ja elavamast kihitustööst viivad sakslased kõik oma kandidaadid läbi. Suurte vormiliste eksimuste pärast tühistatakse küll 1886. a. esimesed valimised, kuid sama aasta sügisel toimepandud uued valimised ei anna eestlastele siiski paremaid tulemusi. Viimased linnavalimised (a. 1891), mis Vene esimese linnaseaduse põhjal ette võeti, olid erakordselt loiid: iseseisva rühmana eestlased seekord ei esinegi.

Vene teine linnaseadus, mis kinnitati 11. juunil a. 1892, andis valimisõiguse ühetaolisuse alusel kinnisvarade omanikele, kusjuures varaobjektide väärtus Tartus pidi olema vähemalt 1000 rubla, milline määr eestlastele kindlasti oli liig kõrge. Kuid teatavas ulatuses avardas uus seadus Eesti opositsiooni väljavaateid. Sellest hoolimata jäid eestlased esialgu (1894. a. valimistel) iseseisva rühmana siiski esinemata. Ka järgmistel valimistel (a. 1898) on Eesti opositsioon nõrk. Sakslastega kokkuleppel pääsevad seekord linnavolikokku ka rida eestlasi, nende hulgas „Oleviku“ toimetaja Grenzstein ja „Postimehe“ toimetaja Hermann, kuid silmapaistvamat tegevust Eesti opositsiooni kasvatamiseks nad linnavolikogus ei avalda.

1902. a. linnavalimised teostuvad eestlaste ja sakslaste kokkuleppevalmus ja on säärastena viimased Tartu omavalitsuse ajaloos. Eestlased saavad seekord linnavolikokku võrdlemisi rohkearvulise rühma oma agara juhi J. Tõnissoni eestvõttel. Ja siit peale algab Eesti opositsiooni kasvatamise Tartu omavalitsuses eriti hoogus ajajärk. Tõõtatakse haridusolude parandamise, linna tapamaja asutamise, tervishoidlike sundmääruste maksma paneku j. m. eest. Kogu Tõnissoni volikogus oleku aeg (kunni a. 1906) on endine rahu ja kodune asjaajamine linnavalitsuses kadunud, ehkki eestlaste protestid nii linnavolikogus kui kubeneri ees olid tavaliselt

tagajärjetud. 1906. a. valimised mööduvad aja mõjul ärevalt. Kokkulepe sakslasiga puudub täieliselt. Viimased soetavad omale kunstlikult hulga häali. Eestlased jäävad täieliselt alla. Eesti rühma juhiks saab K. Parts. Rahulikult möödub ka 1910. a. valimistele järgneva linnavolikogu tegevus. Viimastel valimistel tsaariaegses Tartus (a. 1914) kaotavad eestlased jällegi. Kuid Tartu linna omavalitsuses aastate kestes esinenud opositsioonil oli siiski oma kasvatav mõju, mille tähtsus ei piirdu kohaliku linnaga.

Samal koosolekul ül. A. Lätti: „Ajaloo traditsioon Hiiust (Kärdla, Pühalepa)“. Kõneleja annab ülevaate Hiiu saare praegustest oludest, peatub siis mõningail asjalisil mälestusil, Vallipea mäel, Nõniba küla sõjaaukudel jne. ja esitab pikemalt Hiius nii levinud mereröövli Ungern-Sternbergi nimega seotud traditsiooni. Kindlasti pole siin tegu, nagu mõnel pool seletada püütud, ainult ühe protsessiga, mille tagajärjel kunagi üks U.-Sternberg Siberi saadetud; rahvas eraldab väga hästi selle loo Kõrgesaare tulitorniga seotud juttudest. Katku kohta esineb Hiiuski jutt kahest ellujäänust (aruanne Akad. Ajal.-Seltsi arhiivis).

8. veebr. 1925 ül. A. Soom: „Arhiivaari ülesannetest teadusliku töö edendamiseks ja arhiivi ametnikkude ettevalmistusest“. Tutvustanud kuulajaid küsimuste lahendamisega välismail (tugedes siin peamiselt Lõher'i „Archivlehre'le“), püstitab kõneleja mõningaid sihtjooni Eesti arhiividele. Arhiiviametniku ülesanded on laialdased: ta peab suutma soovijale abiks olla aine kätteleidmises, arhiivaali hindamises ja tarvitamises, ametiasutustele ära kirju ja tõlkeid teha jne. Meil Eestis on arhiivi otsekohesele korraldamisele kasuks muretseda administratiiv- ja kohtuasutuste ülevaated, nende ajalood, topograafiliselt kindlaks teha nende võimupiirid jne. Laiemalt võttes peab arhiivaar tutvustama teadusilmale arhiivi sisu, äratama huvi kogude vastu, uurimise hõlbustuseks trükki toimetama tähtsamad dokumendid, kokku seadma registrid jne.

Tähtis on arhiivile ta ülesannete täitmisel esijoonel valitsuse seisukoht, millest ära ripuvad arhiivi majanduslikud ja õiguslikud võimalused. Teine tähtis arhiivi töö edukuse eeltingimus on teaduslikult ettevalmistatud arhiiviametnikkond. Mõnes välisriigis, näit. Skandinaavia riikides ja Soomes, on vastava akadeemilise hariduse kõrval ainult täiendav praktika nõutud; Prantsuse „École des Chartes'i“, endistesse Vene arkeoloogilistesse instituutidesse või Müncheni arhiivkursustele pääsesid akadeemilise haridusega isikud, õppides neis veel 2—3 aastat, lisaks praktiseerides arhiivis. Vastavalt on õppekavad eri mais laialdased ja mitmekesised. Kõneleja esitab üksikasjaliselt Lõheri normid Saksa arhiiviametnikkudele, samuti tutvustab Hollandi, Prantsuse, Itaalia, Skandinaavia, Poola ja Vene arhiivõppeasutuste nõuetega. — Loomulik on, et väiksel riigil, nagu Eesti, kus vast mitme aasta kohta üht arhiivaari vaja, ei saa tahta arhiivikooli asutamist. Välismail ettevalmistunud stipendiaadid suudaksid meie omapärastes oludes vaevalt täiel määral oma teadmisi kasutada. Kõneleja soovib esialgseks küsimuse lahendamiseks arhiiviametnikuks ettevalmistuvale võimaldada valida vastavaid aineid meie ülikooli nii filosoofia- kui ka õigusteaduskonnas. Valitsus võiks stipendiumite kaudu võimaldada hiljem praktiseerimise mõnes väljamaa eeskujulises arhiivis.

Arhiivi juhatus peaks püüdma neid jõude siduda arhiiviga, loobudes juhuslikest töötajast.

Samal koosolekul ül. O. Männik: „Ülevaade stipendiaat-tööst Hanilas, Varblas ja Karuses“ (Ajaloo-Seltsi arhiivis).

22. veebr. ül. M. Aškevitš: „Tallinna linnaarhiiv“. Tallinna linnaarhiiv pole mitte ainult meie maal tähtsam linnaarhiiv, vaid üks tähtsamaist põhjamais üldse. Arhiivi ajalugu vaadeldes tähendab kõneleja, et XIX a. s. keskeni oli arhiiv täitsa korraldamata. Korraldustööde algatajaks oli Fr. v. Bunge a. 1843. Mõne aastakümnelise vaheaja järgi jätkati tööd (a. 1883) Theodor Schiemanni, hiljem G. v. Hanseni, siis Otto Greiffenhageni ja tänapäev Paul Johanseni poolt. Arhiivi sisu jaguneb kaheks pealiigiks: raamatud ja aktid. Esimese liigi peaosakonnad on: 1. Codices manuscripti (väärtuslikumad on 4 Lüübeki õiguse käsikirja XIII ja XVI a. s). 2. Linna raamatud (Stadtbücher), kõige vanem neist kuulub 1361. aastasse, eriti arvukad, XV a. s. peale. Suurima tähtsuse omavad seejuures n. n. „Denkelbuchid“ (kõige vanem a. 1382—1518), linna ja kodanikkude varandusliku seisukorra peegeldus, n. n. „Erbebücher“ XIV a. s. peale ja „Buch der Wetherren“ (a. 1394—1570). Suure tähtsusega on edasi saatekirjad, algul katkendlikud, kuid a. 1515—1626 täieliselt alalhoidunud, siis alamkohtu protokollid (a. 1479), Lüübeki appelleeritud kohtuotsused a. 1458—1515, linna- rae otsused a. 1514—1569. Kõrge poliitilise väärtusega on „Konzeptbücher“ ehk „Missivbücher“, 1385. a. alates, üksikasjalised Tallinna poliitilise elu peegeldused. 3. Rae protokollid (a. 1526 alates). 4. Gildide põhikirjad, n. n. Schragen XIV—XVIII a. s. 5. Linna rahaasjandust puutuvad raamatud, esijoones „Kämmereibücher“ XIV—XVIII a. s. Erilise tähtsusega on ka vakuraamatud ja linna rendiraamatud. 6. Päranduse nimestikud. 7. Kaupmeeste raamatud, mis tähtsat materjali annavad kaubandusajaloole XIV a. s. alates. 8. Sadama raamatud.

Arhiivis leiduvad aktid täiendavad andmeid linna majandusliku elu kohta, nimelt osakonnad: linna rahandus, rahaolud XIV a. s. alates, kaubandus XIV a. s. alates, kusjuures eriti rõhutama peab kaupmeeste kirju XV a. s. peale, linna põllumajandus, gildid ja ametid j. t. Õigusliku olukorraga teevad tegemist järgmised osakonnad: XV. a. s. juriidilised paberid, XVI ja XVII a. s. protsessid ja osakond „Criminalia“. Sisepoliitilist elu peegeldavad osakonnad: maa-asjad (eriti ka talupoegade kohta tähtis), XIV—XVI a. s. maapäevade ja seisuste-päevade retsessid ja relatsioonid, Liivimaa linnad (Tallinna kirjavahetus teiste Liivi linnadega XVIII a. s. lõpuni), osakond Liivi sõda (eriti Tallinna piiramist a. 1570—71, 1577 puudutav). Terve rida osakondi käsitlevad XVII ja XVIII aastasada näit, kindralkuberneride kirjad, ülemkomandantide kirjad, justiitskolleegiumi reskriptid j. t. Ka kiriku ajalugu leiab valgustamist mitmes vastavas osakonnas, mille dokumentidest väärivad nimetamist: Georg Mülleri 33 eestikeelset jutlust a. 1600—1606, piiskop Rudbeckiuse visitatsiooni protokollid XVII a. s. j. t. Tallinna suhteid välismaade ja linnega valgustavad osakonnad: saatkonnad, Suecia, Danica, Polonica, Russica, Hansa, kirja kontseptid ja sissetulnud kirjad. Lõpuks juhib referent tähelepanu põhikõnede kogule XIII. a. s. alates.

Samal koosolekul ül. Mauer: „Näiteid ajaloo traditsioonist Kullamaal“. Asjalisist mälestusist väärib esijoones tähelepanu tüübiline keskaegne Kolovere loss (nimi tuletatud lõhnust „kole veri“, sõja aegade mälestusena). „Orgmägi“, paar klm. lõssist on näilikut vana linnamägi. „Liivimõis“ olla a. 1389 rüütel Lieveni poolt omandatud ta Riia maal asunud maade vastu. Patsu soos on n. n. Kellamägi, kus olevat peidus Haapsalu lossi varandus ja kiriku kell. Luiste mõisa pargis on 11 (varem 12) põlist kuuske, kuhu rahva jutu järele maetud 12 hõbe apostlit, näilikut kujud. Jõeääre küla esineb teistest rikkuselt; Orlov oma ajal Koloveres olles annud talud rendile; a. 1859 osteti siin esimesed talud kogu kihelkonnas. Huvitav ja rikkalik on rahva mälestus Kolovere omanikkudest Buxhōwdenitest, mida kõneleja illustreerib näidetega. Lõpuks peatub kõneleja Loosalu küla neljal Rootsiaegsel dokumendil (aruanne E. K. Seltsi arhiivis).

8. märtsil ül. J. Vasar: Karl Schirren ajaloolasena“. Toonud eluloolisi andmeid, asub kõneleja Schirreni elutöö vaatlusele. Eriti Baltimail on Schirren suure populaarsuse omandanud poliitikategelasena, esijoones oma Liivi autonoomia kaitseks Vene panslavistide, eriti J. Samarini pealetungimiste vastu kirjutatud kuulsal „Livländische Antwort'iga“. Sennised käsitlused Schirrenist, esijoones terve rida ta surma puhul kirjutatud nekrolooge (Hallendorff, Hausmann, Rachfahl j. t.) tõstavadki ta poliitilist tähtsust esile. Nooremas elueas avaldas Schirren mitmed tööd geograafia ja statistika alal, samuti mõned tuntud tööd ajaloo topograafiast. Alles nende kaudu siirdus Schirren puhajasaloo käsitlemisele. Schirreni ajalooliste tööde arv on võrdlemisi suur; enamiku neist moodustavad aga lühikesed retsensioonid Põhja sõja ajajärku puutuvate raamatute üle.

Kõneleja käsitleb Schirreni ajaloolist toodangut kolmes ajajärgus. Esimene ajajärk, kus Schirren produtseeris ühenduses akadeemilise tööga (läinud a. s. viiekümnendad aastad) on annud tähtsamana ühe tähtsama töö kogu Schirreni toodangus, nimelt „Beitrag zum Verständnis des Liber Censur Danicae“ a. 1859, esijoones Breverni sellekohase töö arvustus, mitmeti selgitav ja täiendav, kuid n. ö. hüperkriitiline, nagu kõneleja illustreeris seda näidete varal. Siin esinevad õieti teravalt Schirreni tüübilised jooned: ta analüütiliskriitilise mõistuse ülekaal loova fantaasia üle. Teine ajajärk Schirreni ajaloolises loomingu algab a. 1859 ja lõpeb ta lahkumisega kodumaalt a. 1869. Nende kümne aasta kestes on Schirreni peategevus sihitud poliitikale ja selle ajajärgu ajaloolised tööd on tingitud ta poliitilistest sihtidest. Schirren astus teravalt välja sel ajajärgul Vene ajakirjanduses iseäranis ägedaks muutunud pealekäimiste vastu Liivi autonoomiale. A. 1863 ja 1864 ilmuva „Dorpater Tageblatti“ pea kõik juhtkirjad on Schirreni sulest ja nii mõnedki neist puudutavad ka ajaloolisi aineid. Kujunenud olukorra juures oli vaja selgitada Balti saksluse laiematele kihtidele käesolevat poliitilist momenti. Seda arvas Schirren kõige paremini võivat teha minevikust oleviku jaoks õpetust nõutades.

Nendele motiividele vastavalt hakkab Schirreni huvi sest ajast peale koonduma Liivi iseseisvuse kaotamise ja Põhja sõja ajajärgu peale. Viimasest on ta kinni pidanud oma surmani. Selle ajajärgu uurimiste viljana

esineb seeria ajaloolisi ettekandeid, millest tähtsamad on Wolter v. Plettenbergi üle (a. 1861), Burchard Waldis'i üle (a. 1861) ja Patkuli üle (a. 1869). Neis tõis kõneleb Schirren esijoones kui tuline patrioot, mitte kui objektiivne ajaloolane. Igatahes on Schirren hiljem oma laialdaste uurimiste tõttu Põhja sõja ajaloo üle neis tõis tunduvalt pettunud. Tähtsad on siin selgemini kui mujal esitatud Schirreni ajaloo filosoofilised vaated: ühest küljest ajaloolise individualiteedi ja teisest küljest kausaliteedi tihti liigne rõhutamine (eriti iseloomustav on ses suhtes ta tugevana ja tahtekana kujutatud Plettenbergi lootusetu võitlus langeva Liivi eest). A. 1869 järgi, mil Schirren sunnitud oli Baltimaalt lahkuma, pühendas ta enda täieliselt juba varem valitud ülesandele, Põhja sõja ja selle eelajaloo uurimisele, kasutades välismaade arhiive. Kuid nii Põhja sõja kui Patkuli ajalugu jäid kirjutamata. Võib olla mõjusid seks kaasa pettumused oma endistes kangelastes, kui ta poliitikast võõrdudes jälle kriitilisemalt asju käsitama hakkas. Selle ajajärgu väike toodang piirdub esijoones retsensiooniga Põhja sõja ajalugu puudutavate raamatute üle (Carlsoni, Brückneri, Martensi j. t. tööd). Need arvustused pakuvad mitmeti uut Põhja sõja tekkimise põhjuste ja Karl XII hinnangu suhtes.

Tähtsad on Schirreni teened ajaloolise materjali kogujana. Kaaluvama osa moodustavad siin senni trükis avaldamata arhiivaalide väljakirjutused (arvult üle 82.000) Põhja sõja ajaloo üle, mis ta pärandusena üle läksid Liivi rüütelkonnale ja praegu Stockholmi riigiarhiivis asuvad. Trükis ilmunuist on tähtsamad: a. 1861—85 väljaantud „Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbstständigkeit“ ja a. 1865 ilmunud „Liivi maapäevade retsessid“.

Samal koosolekul ül. M. Kiiseman: „Vene usu tulek ja 1905. aasta Märjamaal rahva traditsiooni põhjal“. Vene usu tsentrumiks on kaks küla — Sõtküla ja Kasti, misjuures esimeses rahvas oma usku vahetas tavalistel ainelistel põhjustel, teises peamiselt teatavate isikute agitatsiooni tagajärjel. Märjamaa õigeusu kogudus on võrdlemisi noor, asutatud a. 1886. 1905. a. on rahva mälestuses „Suure mässi“ ehk „peksu aja“ nime all elav ja ühtlasi valus. Nagu mujalgi etendasid siin peaosa välispoolt sissetulnud jõud. Suure agarusega töötas hilisemal karistamishooajal mõisnikkudega kontaktis kohalik pastor Haller, kes seetõttu kogudusega niivõrd vastollu sattus, et hiljem sunnitud oli lahkuma. Pealekaebuste tagajärjel nuhelti Märjamaa meestest umbes 80, kuna 3 mahalastavat välispoolt olid. Peksmine sündis suure teatraalsuse ja toorusega. Tänapäeval mäletakse tollekordset vallavanemat ja ta abi, kes omal vastutusel nuhtlusviise pehmendanud laiemate pinkide muretsemise j. m. teel.

22. märtsil ül. E. Laid: „Kodumaa muistsed pelgupaigad“ (ilmunud „Ajal. Ajak.“, nr. 1, 2, 1925).

Samal koosolekul arvustab prof. A. R. Cederberg Nieborowski tööd „Der deutsche Orden und Polen in der Zeit des grössten Konfliktes“ (ilmus „Ajal. Ajak.“, nr. 1, 1925).

5. aprillil prof. M. J. Eisen: „Rootsi kuninga puud Eestis“. Rootsi valitsus on sügavad jäljed jätnud meie rahva mälestusse. Eriiselt on mälestused seotud Karl XII isikuga: viib is ju see

kuningas meie maal novembrist 1700 kuni maini 1701. Viimasega on ühendatud enamikus need puud, mis üle kogu Eesti on tuntud Rootsi kuninga puude nime all. Neist puist on osa üliloomulikult kasvama hakanud (kuiv kepp, look, ais jne.), seega ennustades hea Rootsi valitsuse tagasitulekut, — usk, mis veel suure ilmasõja päivil väljendus mõnel pool. Sarnaseid puid tuntakse Nõos, Vinni mõisas, Baltiskis, Narvas, Sangaste-Keenis, Patkūlas (Helves) j. m. Loomulikul viisil kasvama hakanud puid tuntakse Paluperas, Vana-Antslas, Kirepis, Sangastes, Kanepis, Hummulis, Rāpinas, Vorbuses j. m. Nimetamisväärsed on Laiuse kiriku mõisa rohtaeda istutatud puud, kuna siin mälestus tõeludele enam vastaks, Karl XII kauast siinviibimist arvestades. Kõneleja toob näiteid teiste rahvaste mütoloogiast, kus esineb sama motiiv: kuivanud puu kasvama hakkamine. Eestis on see motiiv küll täitsa omapäraselt arenenud.

Samal koosolekul ül. H. Mühlberg: „Külade hävitamine ja rahva väljarändamine Emmaste ja Keina kihelkonnis Hiiumaal rahva traditsiooni põhjal“ (Esimene osa ilmus „Ajal. Ajakirjas“, nr. 1, 1925). A. 1865, 1867 ja 1869 olid Hiius kehvad aastad. On püütud kergendada rahva viletsust töö muretsemisega, vilja sisseveoga jne., kuid samas liikuma hakanud jutud parematest eluvõimalustest Venemaal leiavad elavat vastukõla. Juunis a. 1869 jõuavad esimesed väljarändajad Peterburi, kust nad äärmiselt viletsusse sattununa hiljem koju tagasi toimetatakse. Takistusist hoolimata on kiriku kroonika andmete põhjal umbes 150 inimest Emmastest ja Keinast väljarännanud (aruanne E. K. Seltsi arhiivis).

26. aprillil ül. K. Vanik: „Ülevaade kardinal Fleury poliitikast (algusest kuni II-se Wieneri allianssini)“. II Wieneri allianss oli hästigi markeeritud pöördepunkt XVIII a. s. esimese poole poliitilises sündmustikus Lääne-Euroopas. Ka Prantsuse kardinal Fleury poliitikas oli mainitud allianss teatava perioodi lõpp-punktiks. Seda enam-vähem iseseisvat perioodi käsitleb käesolev referaat. Kokkuvõttes jõuab referent järgmistele otsustele. Fleury polnud Bourbon'i hertsogi poliitikaga rahul, ta katsus võimule tõustes seda muuta. Ta püüdis Hispaaniale läheneda, küll aga ka samal ajal Inglise suhteid säilitada. Ühtlasi suutis ta ka Austriaga võrdlemisi hea vahekorra luua. Pariisi preliminariiate (31. V. 1727) tekkimisloos mängis Fleury õige silmapaistvat osa: talitas iseseisvalt, sundis Meriiriigidki järeleandmisele ega olnud, nagu küll on toonitatud, eriliselt Inglise mõju all. Pariisi preliminariiate ja Pardo artiklite (6. III. 1728) loomise vahelisel ajajärgul hoidis Fleury tublistigi Hispaania poole, ent Inglise mõju Hov. Walpole'i isikus sundis teda ka Hispaaniaga teravamalt tooni tarvitama. Tagajärjeks oli umbusk ja pahameel Hispaania poolel. Sel ajajärgul on siis Inglise mõju küll juba silmatorkav. Soissons'i kongressil (suvel 1728) kaotas Fleury oma rahuarbiitri renomée'st paljugi, negotsieerides Austria saadiku Zinzendorfiga aegaviitvalt ja kõhklevalt, tekitades umbusku nii Hispaanias kui Meriiriikides. Soissons'i kongressist kuni Sevilla lepinguni (9. XI. 1729) kaotas Fleury veelgi: kaotas nimelt võimaluse iseseisvalt toimida. Inglise ähvardasid Austriaga kokku leppida ja Hispaania nõudis oma garnisoni Itaalia aladele saatmise toetamist. Prantsusmaa pidi tahes või tahtmata ta soovidele vastu tulema, et lepingut Inglis-Austria-Hispaania vahel ära hoida. Sevilla

legingust, millega Hispaania garnison Itaalia lubati, — nii siis vahekord Austriaga äärmiselt pinevaks aeti, kunni II-se Wieneri alliansiini (16. III. 1731) oli Fleury oma poliitilises tegevuses õige inertne. Siin paistab eriti silma ta kergeusklikkus inglaste vastu. Need tegid kõik, et Prantsus-Hispaania vahekorda halvendada ja läksid siis pärast ise Austria poole üle. Fleury ei teinud sel ajal enda kaitseks vähemutki. Lõpuks leiab referent, et Prantsusmaa osutus II-ses Wieneri alliansis kaotajaks. Materjaalseks kaotuseks olid kaubanduslikud kahjud, tingitud pinevast vahekorra Hispaania ja Poliitiline kuulsus ja mõju kahanes tal kahepaiksuse ja osalt inertuse tõttu tublisti. Nende kaotuste ärahoidmiseks oli käsitletud perioodil eriti kaks võimalust olemas, mis aga kasutamata jäeti. Esimene võimalus oli Soissons'i konverentsi ajal. Siis oleks referendi arvates Fleury võinud pragmaatilist sanktsiooni pakutud tasu eest küll tunnustada, oleks sellega enam seisukorra peremeheks saanud. Teine juhus oli Sevilla lepingu ja II-se Wieneri alliansi vahelisel ajajärgul. Siin oleks energiline ja plaanikindel väljaastumine Austria vastu, ükskõik mis kujus, ja ka Inglise tõelise meelsuse hoolas sondeerimine asja paljugi suutnud parandada.

3. mail prof. J. Kõpp: „Jooni Eesti haritlase psüholoogias ärkamise ajal“. Meie rahva minevikus kohtame õige varakult tüüpe, kes talurahva seisukorrast välja jõudnud. Nii on tuntud katoliku ajal mõned eestlased-preestrid, XVI. a. s. Tallinnamaal koguduse õpetaja j. t. Selles uues seltskonnas, kuhu talupoeg hariduse tõttu tõuseb, nähtakse rahvas toorest massi, kellele oma madalusest välja püüda isegi Jumala poolt keelatud. Isikus, kes uude ümbrusse tungib, nähtakse sissetungijat, kes omale seisukoha veel omandama peab: selle eeltingimus oli, et isik uue ümbrusega ühte sulaks. Seda nõuet oli asjaosalistel seda kergem täita, et koolis satuti sarnase mõjutavuse alla, tihti aga juba kodus: mis oma, see oli väärt, et temast võimalikult ruttu lahti saada, suur aukartus oli kõigi võõra ees. Eriti kannatasid selle pahe all n. n. pool- ehk väikesakslased — mõldrid, kõrtsmikud, opmanid j. t. Sel teel kaob suur hulk Eesti rahva liikmeid sakslaste, Venemaal ka venelaste hulka. Üksikud heredad erandid on need, kes ustavaks jäävad oma rahvale: K. J. Peterson, Fählmann, Kreutzwald j. t. Neid mõjutasid seks mitmed motiivid: loomulik oma rahvasse kuulumise tunne, teatav seemine tarve jääda ausaks enese ees, ka humaansus. Tihti on ümbrusel ja kasvatusel domineeriv mõju: ühteküluluse tunne säilib ainult teoreetiliselt, oma rahva keskel tuntakse end võõrastena. Edasiharimise tee oli ühtlasi ümberrahvustamise tee.

60-dates aastates püütakse sellele nähtusele tõkkeid panna: tekib Aleksandrikooli mõte (a. 1860), asutatakse „Vanemuine“ (a. 1865), töötab „Eesti Postimees“, töötavad Jannsen, Jakobson, a. 1869 korraldatakse esimene laulupidu, algab oma tegevust „Eesti Kirjameeste Selts“, koonduvad Eesti üliõpilased jne. Ühelt poolt püütakse rahvasse kuulumise teadvust süvendada, teiselt poolt enesearendamise kaudu end ette valmistada oma rahva teenimiseks. Võitlusmotiiv eri rahvuste vahel meie maal asetab Eesti haritlased rahva juhtide kohale. Sihiks saab üheõiguslus, see tunne, et Eesti rahval on õigus osa võtta kodumaa saatuse kujundamisest. Tegelikult kujuneb see üheõigusluse püüde ühevääriliseks saada sakslasiga, nii siis sama püüde, mis, nagu nägime, oli

võõrandanud hulga Eesti rahva liikmeid. Tähtsamaks teguriks peetakse haridust, eriti ka seltskondlikku. Eesti üliõpilased jäljendavad sakslaste kombeid, kui võõrad need ka ei tundunud, Saksa keel levib hädatarvilisena ja loomulikuna Eesti haritlaste kodudes, ka neis, kus vahel nii vaimustatud Eesti sõnad kostusid, näit. Koidulalt. — Selles ärkamisaja haritlase hingeelus peituvad nii mitme tänapäeva pahe juured: hinnates vaadetakse teiste poole, et teha eeskujude järgi, teistele sarnastumises otsitakse eluõigust. Ja ometi peab Eesti haritlaskonna arengu allikaks olema Eesti rahvas ja rahvuslik omapärasus.

Helmi Ottenson.

Varia.

Läinud aasta lõpul, 14 novembril, suikus tuttav Austria teadusmees ja poliitik Ludo Moritz Hartmann igavesse unele.

Meil ei ole vaja puudutada H. poliitilist tegevust, mille kaudu ta vähemalt viimastel aastatel Austria sotsiaaldemokraatliku valitsuse saadikuna Berliinis ja Bundesrat'i liikmena oli väga tuttavaks saanud. Niisamuti pole vaja rääkida tema palju tähelepanu äratanud üritustest liita Austria vabariiki Saksa riigi külge. Meile on küllalt anda mõningad teated H:i kohta ajaloomüürijana.

H., kes oli sündinud a. 1865, õppis Wienis, Berliinis ja Strassburgis, olles Otto Hirschfeld'i, v. Sichel'i ja Mommsen'i õpilane. A. 1889 avaldas ta, umbes samal ajal kui ilmus Charles Diehl'i töö „Etudes sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568—751)“, oma uurimuse „Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien“ ja määrati Rooma ja keskaja ajaloo eradotsendiks Wiener ülikoolis. Samas ülikoolis sai ta a. 1918 erakorraliseks ja kaua aega kestvate konfliktide järele ka korraliseks professoriks a. 1922.

Suurema osa oma tööst on H. pühendanud Itaalia keskaja ajaloo uurimisele. Tema kõige märgatavam teos on „Geschichte Italiens im Mittelalter“, millest esimene köide ilmus juba 1897. a. ja viimane, kuues, 1918. a. Keskaja lõpuni ei saanud H. oma esitust viia; kuues köide käsitleb Ottode valitsusaega ja viib siis lugeja kunni XI aastasaja alguni. Selle järele kui Heinrich Leo 1830. aastates oli kujutanud Itaalia keskaega oma töös „Geschichte der italienischen Staaten“, ei olnud keegi ainet tervikuna käsitelnud. Kui Leo romantiku viisil kirjeldab meile Itaalia ajalugu ja ilma sügavamata allikakriitikata lahendab ka kõige tähtsamaid küsimusi, on H. täiesti modern uurija, kes Monumenta Germaniae väljaandmise töös oli süvenenud keskaja allikatesse ja nendega põhjalikult tutvunud. Ülevaate Itaalia ajaloost on H. annud hiljuti ilmunud teoses „Kurzgefasste Geschichte Italiens von Romulus bis Viktor Emanuel“ (Gotha, 1924), mis sisaldades ainult umbes 300 lehekülge, muidugi peab võrdlemisi pealiskaudne olema. Veel võib vahest H. Itaalia ajalugu puudutavatest töödest nimetada tema „100 Jahre italienischer Geschichte, die Grundlagen des modernen Italien (1815—1915)“, töö, mis osade kaupa esitaks ilmus „Wiener Arbeiterzeitung'is“ ja siis, 1916. a., välja anti eri raamatuna.

Laiemates ringkondades on H. saanud tuttavaks tema juhatusel toimetatud üldise ajaloo kaudu „Weltgeschichte in gemeinverständlicher Darstellung“, millest ta ise (J. Kromayeriga koos) on kirjutanud Rooma ajalugu puudutava osa. Keskaja kohta käivad osad, mida ka sagedasti meie ülikoolis õperramatuna tarvitatakse, on selles koguteoses kirjutatud S. Hellmann'i ja K. Kaser'i poolt. Peale selle tuntakse ka Põhjamaades ta tööd „Untergang der antiken Welt“, mis väga kergesti kirjutatud ja millest vähemalt kaks trükki ilmunud. Ajaloometoodilisi ja sotsioloogilisi küsimusi puudutas H. oma töös „Über historische Entwicklung“ (a. 1904), mis autori oma sõnade järele on kirjutatud „weniger zur Belehrung anderer, als um sich selber darüber klar zu werden“. Teisi H. töid ei ole meil põhjust nimetada.

A. R. C.

*

Professor Rostovtzeff omab tähtsa koha vana ajaloo edustajate peres: ta on parim antiik-aja majandusajaloo tundja, silmapaistev arkeoloog ning väga tunnustatud eriteadlane papüroloogia alal. Sellega on seletatav, et küsimused, mis Rostovtzeffi poolt läbi töötatud, on valgustatud kõik külgselt ja otse hämmastava eruditsiooniga. Seejuures omab R. alati haruldase arusaamise ajaloo sündmustiku valgustamisel: ta oskab hinnata ka kõige väiksemate faktide tähtsust ja teab, kuidas neid koondada suurtesse ajaloolistesse kontseptsioonidesse. Seetõttu omavad tihti väga suure teadusliku väärtuse isegi tema väiksemad artiklid, mis pea alati uusi vaatekohti avavad. Otse suursündmusteks kujunevad aga tema suuremad konstruktiivsed tööd. Sarnaseks suursündmuseks tuleb pidada ka tema käesolevaga refereeritava teose ilmumist.

Selle tähtsa töö väärtust ei ole kahjuks võimalik hinnata üksikasjalisemalt käesolevas väikses referaadis. Ma ainult nihutan teose peamise tulemuse esiplaanile.

Siitsaadik polnud Lõuna-Venemaa olnud ajaloolise uurimise objektiks suuremas ulatuses. Seda maad poldud uuritud integraalse osana antiik-aja maailmast, osana, mis täitis omapäraselt, mõnikord väga tähtsast ülesannet üldises Idamaa ja Greeka-Rooma kultuurilises arengus. Arkeoloogid olid koondanud oma tähelepanu suurepärasele Greeka, Sküütia ja Sarmaatia leidudele ning rahuldusid nende klassifitseerimise ja dateerimisega, ilma et neid ajaloo otstarbeks oleks kasutanud. Ajaloolased jälgisid Lõuna-Venemaal asuvate Greeka kolooniate ajalugu, ilma katset tegemata, seda ajalugu suuremas masstaabis esitada. Selle suuremaulatusliku ajaloolise uurimise, eelajast peale kunni Kiievi vürstiriigi tekkimiseni IX a. s., ongi omale ülesandeks võtnud R. Ajaloo all ei mõista ta seejuures mitte piisnud kirjanduslikkude teadete refereerimist arkeoloogilise aineistiku valgustusel, vaid katset kindlaks määrata osa, mida etendas Lõuna-Venemaa maailma ajaloo üldse ning inimkonna kultuuri arengus eriti.

Vene annaalid alustavad Venemaa ajaloo IX a. s. p. Kr. Tol ajal esineb Venemaa juba organiseeritud tiigina omapärase poliitilise, sotsiaalse ja majandusliku struktuuriga. Selle Vene riigi tekkimine on tõepoolest iseäranne: meie ees on linnade näol rida tähtsaid kaubanduslikke keskkohi, mis omavad omavalitsuse, kuid alluvad võõrale sõjalisele võimule. Just linnade kaubanduslik iseloom on tähelepanuväärne, samuti kaubandusliku läbikäimise ulatus: Kiievi vürstiriik omab ses suhtes sidemed Konstantinoopoliga lõunas, Kesk-Aasia, Hiina ja Indiaga idas ning Balti ja Valge merega põhjas. Mitte midagi sellele pildile sarnalevat ei leia me tol ajal Lääne-Euroopas, mida iseloomustab seal valitsev feodaalne kord. Need Vene riigi algete iseärasused ja silmatorkav vahe tolleaegse Vene ja Lääne vahel olid siitsaadik selgitamata. Mispärast algab Venemaa oma arengu kaubanduse ja linnade süsteemiga ja Lääne-Euroopa samal ajal põllumajanduse ja n. n. feodaalse korraga? Mispärast arendas Venemaa feodaalse korra palju hiljemini, alles XIII a. s. peale, kuna Lääne-Euroopa samal ajal juba oli sellest loobuma hakanud? Mispärast omandas isegi siis Vene feodalism tähtsa omapärase ilme, mis vähe sarnaleb Lääne-Euroopa omale?

Kuigi on varem katseid tehtud neid probleeme lahendada, pole resultaate siiski saavutatud. Nende katsete tagajärjetus on see, et R. arvates järgnevast põhiveast. On eksimus alata Vene ajalugu IX a. s. annaalidega, seega identifitseerides Vene ajaloo Slaavi raasi ajaloo. Venemaa kui poliitilise ja sotsiaalse organismi ajalugu on tõepoolest palju vanem kui esimesed teated Slaavi rahvastest. Vene, maa-alana käsitatuna, oli olemas ammu enne IX a. s., moodustades kultuurilma osa juba Greeka klassilises ja rahvaste rändamise ajajärgus. Juba tol ajal olid olemas ka tulevase arengu põhijooned. Sellepärast tuleb Vene ajalugu käsitada mitte Slaavi raasi ajaloona, vaid Vene maa-alana ajaloona.

Selle osalt meetoodilist iseloomu kandva prämissi tõestamiseks ongi pühendanud autor kogu oma töö, peale viimase peatüki („Vene riigi tekkimine Dnjepril jõel“). Siin pole, nagu juba tähendatud, võimalik edasi anda selle sisuka töö tulemusi üksikasjalisemalt. Olgu vaid tähendatud siinkohal nii palju, et autoril tõepoolest korda on läinud kogu küsimust mitte ainult uuele alusele seada, vaid ka nähtavasti väga suurel määral lahendada. Ikka ja alati väljendab Lõuna-Venemaa, vaatamata tema kui „rahvaste värava“ kaudu sündivate rahvaste rändamiste peale, ühtlase pildi ning kõigi seal piisunud riikide peamine struktuur jääb muutmatuks. Võrdlemisi väiksearvulised nomaadide salgad, toetudes tugevale aktiivsele sõjalisele organisatsioonile, valitsevad suurearvuliste allaheidetud rahvahulkade üle ja väljendavad seejuures suurt aktiivsust

kaubanduse alal, millega kaasas käib linnade asutamine. Nii vahelduvad kimmerlased, sküüdid, sarmaadid, gootid... kunni slaavlaste ilmunemiseni Karpaatidelt ja Kiievi riigi asutamiseni, mis tähendas viimast liili kaa püsinud ajaloo ahelas ja ühtlasi esimest liili ühes uues ahelas, nimelt uues, nagu R. seda hästi on selgitanud.

Selle lühikese referaadiga on siiski liig vähe öeldud käesoleva töö tähtsusest, mis on täitsa harukordne. Asjast lähemalt huvitatu pöördugu seepärast otsekohe töö enda poole.

P. B.

*

„Von Bismarck zum Weltkrieg. Die deutsche Politik in den Jahrzehnten vor dem Kriege“. Dargestellt auf Grund der Akten des Auswärtigen Amtes von Erich Brandenburg, 1924, 454 lhk. Kahtlemata on ilmasõja põhjuste ja tekkimistingimuste uurimine üks tähtsamaist kõige uuema ajaloo uurimisülesandest, millele küll veel mitmed sugupõlvad oma jõu peavad pühendama, enne kui selles küsimuses saavutatud tarvilised lõpptulemused. Kuid see asjaolu ei tohi keelda ka käesoleval momendil võimalustekohaseid käsitlusi esitamast seda mõõda, kuidas avanevad arhiivid ja avalikuks tulevad uued, senni tundmatud faktid. Tuntud Leipzigi ajaloolase Erich Brandenburgi ülalnimetatud teos, mis kirjutatud Saksa välis- ameti osalt juba avaldatud, osalt veel avaldamata rikkalikku dokumentidekogude põhjal, tahabki olla sääraseks esialgseks, praegusel silmapilgul kättesaadava materjali põhjal tehtud kokkuvõtteks. Et teised sõjast osavõtnud suurriigid veel oma arhiivide vastavaid osi pole avanud, siis võib B. töö loomulikult üksikasjalisemalt valgustada ainult Saksamaa välispoliitikat ilmasõjaeelseil aastakümneil ja piirub teiste suurriikide välispoliitika teede ja abinõude suhtes sageli ainult enam või vähem usaldusväärsete oletuste ning hüpoteesidega. Kuid niisugusenagi viib B. teos ilmasõja eeloo uurimist suure sammude edasi. Brandenburgi käsitluste suurem täpsus, tema vaatluste perspektiiv- rikkus, tema kindlam ja põhjalikum ajajärgu tundmine paistab erilise selgusega silma, kui tema tööd võrrelda senniste samalaadiliste ülevaadetega, näit kas või krahv Ernst zu Reventlowi veelgi lugemisväärilise, sisuka teosega „Deutschlands auswärtige Politik 1888—1914“ või Veit Valantini a. 1921 ilmunud uurimusega „Deutschlands Aussenpolitik von Bismarcks Abgang bis zum Ende des Weltkrieges“, milles küll pearaskus langeb ilmasõjaeagsete välispoliitiliste suhete kujutamisele.

Brandenburg läheneb oma teemile kahtlemata rahulikuma meele ja suurema objektiivsusega kui eelmised autorid, püüdes käia põhimõtte järgi: kes tahab saada õige käsituse ilmasõja tekkimise kohta, peab parteilised pooldamised kõrvale heites asjaolusid kindlate allikate põhjal tundma õppima. Selle tõttu võibki B. võrreldes Saksa ametliku, ülikoolides esitatud ajalooeaduse teiste edustajatega hoopis õigla- semalt hinnata Saksamaa ilmasõjaeagsete vastaste, eeskätt Inglismaa välispoliitika õiged motiivid. Ta arvustab väga teravasti, kuigi mitte nii ägedas toonis, nagu seda J. Haller oma töös „Die Aera Bülow“ on teinud, Saksa välispoliitika juhtide Bülowi, Holsteini ja keiser Wilhelm II saamatut, väiklast, plaanitut ja kindlusetut esinemist. Wilhelm II kohta avaldab B. arvamist, et sellel impulsiivsel ja momendi meeleolude mõjul tegutseval valitsejal oma läbimõeldud poliitiline süsteem täieliselt olla puu- dunud: „Im ganzen hat Wilhelm II weniger wirklich die dauernde Führung gehabt, als durch plötzliches impulsives Eingreifen verwirrend gewirkt“.

Inglis-Saksa suhete kujunemise kohta leidub B. töös palju uut väärtuslikku materjali ja mõnedki õiglased ning trehvavad otsused. Harva võib Saksa patenteeritud ajaloolaste juures leida niivõrra heatahtlikku ja ainult püüdest aru saada juhitud Inglise välispoliitika hindamist kui käesolevas teoses. Brandenburg eitab täiesti teiste Saksa uurijate poolt püstitatud väidet, nagu oleks Inglismaa kavakindlalt püüdnud Saksamaad isoleerida, tema „Einkreisungi“ teel hävitada, ja seletab Saksamaa üksijäämist eest- kätt Saksamaa enese välispoliitika juhtide vigadega, kes kõik Inglise lähenemiskatsed umbusklikult tagasi lükkasid. Bülow, Holste n j. t. olla püüdnud arbirer mudi osas püsida ja kõrval seistes Inglis-Prantsuse ja Inglis-Vene vastoludest Saksamaale kasu hankida. See hädaohtlik ühepäeva poliitika käinud doktriinärsetele Saksa poliitikutele täiesti üle jõu ja põhjustanud Inglismaa lähenemise oma sennistele vastastele — Prantsus- ja Venemaale.

Ilmasõja sügavamaid põhjusi analüseerides, rõhutab B. kõige pealt ilmapoliitilisi ja koloniaalseid vastolusid, mis iseäranis teravaks läksid aastasaja vahetusel, kui kõik mõeldavad vallutamisalad juba suurriikide vahel olid jaotatud, peale Marokko ja

Türglmaa. Siin püüdnud iga riik poliitiliste võimuaabinõudega kindlustada võimalikult suured turud oma kaupadele, võimalikult laia töövalja oma kapitalide mahutamiseks ja võimalikult soodsad tingimused vajalike tootesainete soetamiseks. Nende uute ilmapoliitiliste tüliküsimuste kõrval peab B. väga tähtsaks ka vanu Euroopa mannerriikide vastolusid: Saksa-Prantsuse ammu aegset võitlust Reini pahemal kaldal asuvate maa-alade ja Venc-Austria võitlust Balkani pärast. B. arvates esinenud Prantsus- ja Venemaa selles suhtes aktiivse, pealtungiva poolena. Just nende riikide juhtivad diplomaadid, Poincaré ja Iswolski viinud oma äärmiselt osava ja raffineeritud diplomaatilise mänguga asjad sõjalise kokkupõrkeni. Selle vastu ei olevat ei Inglismaa ega Saksamaa sõda tahtnud. Hoolimata suurist sõnust olnud Saksa poliitika ennem kartlik ja rahuarastaja, arvab B., ära unustades, et just Saksamaa endale kõige pealt vajas uusi asumaid ning huvipiirkonde ja nende hankimisel ikka suurenevat aktiivsust hakkas üles näitama, kuna enam satureeritud Inglis-, Prantsus- ja Venemaa esinesid vähemalt selles suhtes tagasihoidlikumalt. Inglise lähenemiskatsete tagasilükkamise ignoreerimist, mis Prantsuse revolutsioonist alates endale võidukalt teed murdanud. Saksamaa sidus oma saatuse tihedalt Austria-Ungariga ja Türgimaaga. Kuid need minevikku vaibunud aja mädanenud jäänused, mis kord ilma rahvusliku põhimõtte arvestamata tekkinud ja XX aastasajal täieliseks anakronismiks muutunud, olid ajaloo käigu poolt kadumisele määratud ja tõmbasid kokku varisedes ka Saksa nooruslikust jõuküllusest pakatava riikliku organismi endaga kaasa.

Brandenburgi kainet ja rahulikkude ülevaadet ilmasõja eelloo kohta tuleb käesoleval silmapilgul pidada kahtlemata üheks paremaks sissejuhatuseks nüüdsaja suurima sõja tekkimise tundmaõppimisele. Sellena võib seda igatühele julgesti soovitada.

P. T.

*

Tänavu kevadel ilmus Eesti Üliõpilaste Seltsi kirjastusel professor J. Kõpp'i sulest „Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I 1870—1905“. Käesolev teos käsitleb meie Eesti vanema üliõpilasorganisatsiooni, Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu a. 1870—1905, selle saamisajaga ja järkjärgulist arenemist. Sellele praegu nii arvurikkale üliõpilaste organisatsioonile panid aluse stud. theol. Andreas Kurrikoff, stud. phil. (pärast stud. theol.) Hugo Treffner, stud. med. Heinrich Rosenthal ja stud. pharm. Martin Wühner.

Esimene koosolek oli Lihvimaal talupoegade vabastamise päeval 26. märtsil 1870. a. Koosolekudel, mis üksikute liikmete korteris ära peeti, loeti ja seletati „Kalevipoega“. Nii siis anti uuele kujunevale organisatsioonile rahvuslik ilme ja Dr. Kreutzwaldi „Kalevipoeg“ määras noortemeeste esimese tegevussihhi. Sarnane „Kalevipoja“ õhtute pidamine kestis 2 aastat (1870—1872). Aegapidi kosus esialgu kinnitamatault tegutsev organisatsioon. Seltsi liikmetega töötavad koos ka Tartu gümnaasiumi õpetaja Jakob Hurt, Peetri koguduse kirikuõpetaja W. Eisenschmidt ja tolle aegne „Postimehe“ toimetaja J. V. Jannsen. Suurema tähtsuse kujuncvale organisatsioonile andis ka see, kui seltsiliikmed 1870. a. suvel Viljandimaale, Helmesse ja Tarvastusse, sõitsid, et tolleaegsete isamaalaste ja rahvuslike tegelastega ühiselt nõu pidada. Helmes ja Tarvastus võtsid koosolekutest osa kohalikud Helme, Tarvastu, Suure-Jaani ja Halliste kihelkonna õpetajad ja Zimse kasvandikud A. Erlemann, Hans Wühner, I. Kapp, A. Rosenberg, ka Carl Robert Jakobson ja komponist A. Säbelmann (Kunileid) j. t. Neil koosolekudel rajati tolleaegsed Eesti kultuurilised ettevõtted, Eesti Aleksandri kool ja Eesti Kirjameeste Selts.

Kujunev selts ise kasvas aegapidi ja aegade mõjul esinesid seltsis mitmesugused voolud ja püüded. Esialgu tegutses selts illegaalselt „Vironia“ nime all (1873—1881). Peeti kõnesid, harutati koosolekutel keeleküsimust, sõlmiti sidemeid rahvategelastega, võeti osa Eesti erakondade tülist, Jakobsoni ja Hurti ja Jannseni vaielustest, püüti sidemeid luua soomlastega jne. Suurem elavus organisatsiooni elus algas a. 1881, kui seltsi etteotsa tuline ja energiline üliõpilane Aleksander Möttus sai. Kavatsetakse korporatsiooni asutada. Selts vastu on jälle Tartu ülikooli Saksa soost üliõpilased ja ülikooli professoridki, kes Eesti üliõpilasi poliitilises tegevuses süüdistavad. Vastu on ka Riia õpekonna kuraator Lavrovski.

Nii ei läinud korda organisatsioonist Eesti üliõpilaste korporatsiooni luua. Kahtluse alla läheb ka sennine seltsi illegaalne olemasolemine. Et sellest pääseda, püütakse organisatsiooni „Eesti Üliõpilaste Seltsina“ legaliseerida. See õnnestubki

1883. a. 1884. a. kevadisel väljasõidul Otepäasse seltsi vilistlase, Otepää kirikuõpetaja Jakob Hurti juurde pühitsetakse suure vaimustusega seltsi lipp. Eesti Üliõpilaste Seltsina jätkab nüüd organisatsioon oma tegevust edasi. Aegapidi luuakse suur raamatukogu, hoolitsetakse vanavara kogumise eest, antakse välja „Eesti Üliõpilaste Seltsi Albumid“ ja „Sirvilaudu“ ja harrastatakse mitmesuguseid rahvuskultuurilisi ettevõtteid. Seltsi liikmete arv kasvab aastast aastasse ja seltsi elu läheb igapäevi intensiivsemaks. Kahtlemata on Eesti Üliõpilaste Seltsil, eriti arkaalse ajal Eesti kultuurilises jne. arenemises suur mõju olnud, sest nii palju meie rahvuskultuurilisel alal tegutsenud töömehi on kuulunud sellesse organisatsiooni. Sellest seisukohast vaadates väärib küll prof. J. Köpp'i teos laiemale ringkonnade tähelepanu.

Eriti tarviline on see raamat kodumaa ajaloo harrastajatele, kes sealt üsna huvitavat ainet meie kodumaa hilisema ajaloo valgustamiseks leiavad. Autor on püüdnud ajaloolise ülevaate andmisel objektiivne olla ja inimesi ning nende tegusid hinnata, välja minnes aegade ja olukordade seisukohalt. Andmeid teose kirjutamisel on tarvitatud peaaesjaliselt Eesti Üliõpilaste Seltsi arhiivist. Ära kasutatud on protokollid, kirjad seltsi kroonikad jne., peale selle on arvestatud paralleelselt käesoleva teose sisuga ühenduses olevaid kirjutusi ajalehtedes j. m. Teose sisemisele väärtusele väärtuseks lisaks on kaunis välimus.

H. S.

*

Saksa, eriti muidugi Balti-Saksa uurijad on erilise huvi ja tähelepanuga käsitelnud oma uurimustes iseäranis viimastel aastakümnetel mitmesuguseid sise- ja välis-olukordi Vana-Liivimaal. Selle tulemuseks on ka üsna väärtuslike üsade ilmumine Vana-Liivimaa ajaloo valgustamiseks. Erilised teened XV aastasaja teise poole Vana-Liivimaa ajaloo välissuhete uurimisel on olnud Saka soost uurijal Harald Cosackil. Harald Cosacki teened said selles suhtes märgatavaks juba tema uurimusega „Zur Geschichte der auswärtigen Verwicklungen des Ordens in Livland 1448—1483“, mis ilmus Riia Ajaloo ja Muinsusuurimise Seltsi poolt väljaantud teaduslike uurimuste seerias: Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte (Berlin, 1914. a.). See Cosacki uurimus põhjenes täielisena ja olulisena allikmaterjalide, väljaantud aktidematerjalide, kroonikate, vastava saksa- ja venekeelsete uurimuste jne. tundmisel ja kriitilisel kasutamisel. Teadagi oli selle tagajärjeks Vana-Liivimaa välissuhete üksikasjalisem ja perspektiivsem valgustamine. Muidugi ei ole siin detailide andmisel ja sündmuste harutamisel kaugeltki veel mitte viimane sõna öeldud, sest ikkagi ei ole veel terve materjal allikate ja teadusliku kirjanduse näol veel ära kasutatud. Peajoonetes oleks see mõõduandev ka hiljemalt ilmunud sama autori uurimuse kohta: „Livland und Russland zur Zeit des Ordensmeisters Johann Freytag von Loringhoven“ (ilmunud Hansische Geschichtsblätter, 48 Jahrgang, 1923, Band XXVIII, Berlin, 1923). See ajajärk on nagu eelminegi välissuhteliselt Vana-Liivimaa elus erilise tähtsusega, sest siis läks Moskva suurvürsti Ivan III ajal peamiselt Vene agressiivsete püüete tõttu Vana-Liivimaa ja Vene suhe teravaks, nii et see sõjaliste kokkupõrgeteni viis.

Viimases mainitud uurimuses on väärtuslikult arvestatud ka ordu tollekordset vaenulikku suhet Riiaga, Riia suhet välisvõimudega, rootslaste appikutsumist, ordu ja Riia vahelisel olukorra lahendamist 1486. a., ordu ja Rootsi suhete lõpulikku arenemist Liivimaa siseasjus ordu kasuks. Olgelt ja perspektiivselts on aimatud ka Vene ja Poola vaheliste suhete ja nende teiste suhtumiste mõju Vana-Liivimaa vahetõrgetele. Huvitavalt tähele pandud on ka Hansa, nende seas ka Liivimaa linnade vaherahu sobitamist a. 1487 Novgorodiga ja selle sobituse ja vaherahu lahkuminekut Vana-Liivimaa üldistest maahuvidest.

H. S.

Vastutav toimetaja: P. Treiberg.

Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

„Postimehe“ trükk, Tartus, 1925.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jatkab käesoleval 1925. aastal sennisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Senni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutusi avaldanud: prof. W. Anderson, dots. P. Bauman, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, T. Holm (Rootsi), E. Kerem, R. Kleis, H. Kruus, prof. J. Kõpp, E. Laid, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, prof. H. Oldekop †, H. Ottenson, dots. K. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. A. M. Tallgren (Soome), P. Treiberg, Dr. Fr. Westling (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen † (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: Dr. Arvi Korhonen (Soome), prof. W. Süss, prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 140 marka aastas. Üksik number 40 marka. Kuulutuste lehekülg — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Gildi t. nr. 8, Emakeele Seltsi büroos (kõnetunnid k. 2—4 p. l.). Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutused.

Järgmine number ilmub septembrikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. 1923. ja 1924. aastakäiku on veel saada, 1923. aastakäik — à 100 marka, 1924. aastakäik — à 140 marka.